

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TABSİRATÜ'L-AVÂM ADLI ESERDE
ŞİÎ FİRKALAR İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

Yalçın YONCALIK

2501141497

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Adem ARIKAN

İSTANBUL - 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : YALÇIN YONCALIK Numarası : 2501141497
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : DOÇ. DR. ADEM ARIKAN
Tez Savunma Tarihi : 11.06.2019 Saati : 09:00
Tez Başlığı : "TABİRATÜ'L A'VÂM ADLI ESERDE Şİİ FİRKALAR İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HALİL İBRAHİM BULUT		Kabul
2- DOÇ. DR. ADEM ARIKAN		Kabul
3- DOÇ. DR. MEHMET ÜMİT		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET DALKILIÇ		
2- DOÇ. DR. MUSTAFA SELİM YILMAZ		

ÖZ

TABSİRATÜ’L-AVÂM ADLI ESERDE ŞİÎ FİRKALAR İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

YALÇIN YONCALIK

Klasik dönem mezhepler tarihi eserleri arasında sayabileceğimiz “Tabsiratü’l-Avâm fî Marifet-i Makâlâtî’l-Enâm” hicrî yedinci yüzyıl da 630/1232 yılında yazılmıştır. Şîî İmâmî/İsnâaşerî bir müellif tarafından Farsça olarak yazılmış ilk eserlerden biridir. Basılmış olan bu eser araştırmacıların çokça ilgisine mazhar olmuştur. Yakın tarihe kadar müellifi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Yazıldıktan kısa süre sonra, 658/1260 yılında Arapçaya tercüme edilmiştir. Eserin Farsça aslının müellifinin Cemaleddin Muhammed Râzî olduğu, ancak Arapça tercümesinin bulunmasıyla anlaşılabilmektedir.

Klasik mezhepler tarihi kaynakları arasında yer alan bu eser, kendinden önceki kaynaklardan yararlanmakla birlikte orijinal yaklaşımlara da sahiptir. Müellifinin Şîî oluşu, Farsça olarak kaleme alınan ilk mezhepler tarihi kitaplarından biri olması ve gâli Şîî firkalara farklı yaklaşımı, eserin dikkat çeken hususiyetleridir.

“Tabsiratü’l-Avâm Adlı Eserde Şîî Firkalar İle İlgili Görüşler” adlı bu çalışmada; eserin müellifi, eserin yazıldığı tarihte yazıldığı yer olan Şiraz ve çevresinde ilmî ve siyasî durum hakkında bilgi verilmiştir. Eserin içeriği genel olarak tanıtılmış, yoğun olarak müellif tarafından kullanılan kaynaklarına işaret edilmiştir.

İmâmiyye/İsnâaşeriyye mezhebine mensup olan müellifin kendi mezhebi ile diğer Şîî firkaları ele alırkenki tutumu farklıdır. Kendi mezhebi ile ilgili konuları ele alırken savunmacı bir dil kullanırken diğer Şîî firkaların aleyhine olan görüşleri de muhaliflerinin kaynaklarından doğrudan alıntılarla nakletmektedir. Bu çalışmada Şîî firkalarla ilgili bu farklı tutum konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Murtazâ Râzî, Tabsiratü’l-Avâm, Şia, İsnâaşeriyye, Şîî.

ABSTRACT

OPINIONS ON DIFFERENT BRANCHES OF SHI'ISM IN TABSIRAH AL-AWAM

YALÇIN YONCALIK

Penned in 1232 AD (630 A.H.), “Tabsirah al-’Awām fī Ma’rifah al-Makālāt al-An’ām” can be considered among the works on the history of Islamic sects (mazāhib) written in the classical era of Islam. It is one of the earliest works written in Persian by an author who was a Twelver (Imāmī) Shi’i. Researchers have shown a great deal of interest in this published work. Until recently, different opinions have been put forward about the identity of the author. In 1260 (658), not long after it was written, the work was translated into Arabic. And through the discovery of its Arabic translation do we learn the name of its author: Jamāluddīn Muhammad Rāzī.

One of the classical sources on the history of Islamic sects, this work has its own authentic approaches while also benefiting from the preceding sources. The fact that its author was a Shi’i who took a different approach to the extremist/radical (ghālī) branches of Shi’ism, and that it was one of the earliest Persian works on the history of sects renders it interesting and significant.

In this study, we provide information on the scientific and political situation of the time of its writing as well as of the place, which is Shiraz. We also give a general introduction about the content of the work, and the sources that were extensively used are referenced.

The attitude that the author adopts toward his own branch (Twelver/Imāmī) differs from the one he takes when dealing with the other branches of Shi’ism. While employing defensive language as he deals with issues related to his own branch, when it comes to opinions against the other branches of Shi’ism, he merely narrates them, giving quotations directly from the sources of his opponents. Our study deals with the different attitudes adopted toward different branches of Shi’ism.

Keywords: Muhammad Rāzī, Tabsirah al-’Awām, Shi’ism, Twelver Shi’ism, Shi’i

ÖNSÖZ

İslam mezhepleri tarihini konu edinen kitaplar mezhepler hakkında bilgi edinmenin temel kaynaklarıdır. Bir mezhebin mensuplarının yazdıkları kitaplar o mezhep hakkındaki bilgiler için tercih edilmesi gerekir. Klasik mezhepler tarihi kaynaklarının bilginin doğru aktarımında ciddi problemleri de barındırdığı bilinmektedir. Eserler müellifin mezhebi kimliğinin şekil verdiği içeriğiyle, çoğunlukla kendi mezhebini savunan, başka mezhepleri tenkit ve reddeden bir üslupla yazılmıştır.

Şîa İsnâaşeriyye mezhebine mensup olan Cemaleddin Muhammed Râzî tarafından 630/1232 yılında Şiraz'da yazılan **Tabsiratü'l-Avâm fî Marifeti Makâlâtî'l-Enâm**, şuana kadar tespit edilen klasik İslam mezhepleri tarihi kaynakları arasında İmamiyye bakış açısıyla Farsça olarak yazılmış ilk eser olması açısından önem arz etmektedir. Eser yazılmasından kısa süre sonra 658/1260 yılında Arapça'ya tercüme edilmiş ve Arapça çevirisi de günümüze ulaşmıştır. Çalışmanın amacı; Şîî müellifin farklı Şîî fırkaları ele alış şeklini incelemektir. Üç bölümden oluşan bu çalışmada birinci bölümde günümüze kadar tartışması devam etmiş olan eserin kime ait olduğu sorunu ele alınmış ve eserin genel muhtevası tanıtılmıştır. Müellifin kim olduğu kesin olarak tespit edildikten sonra başka eserleri olup olmadığı araştırılmış ve birinci bölüm sonunda eserde geçen müellifin yararlandığı kaynaklara işaret edilmiştir. Çalışmanın ana hedefi olan müellifin kendi mezhebi dışındaki diğer Şîî fırkaların ele alış biçimi ve onlar hakkındaki tutumu ise ikinci bölümde yer almaktadır. Üçüncü ve son bölümde ise müellifin kendi mezhebi İsnâaşeriyye hakkında savunmacı bir tutumla verdiği bilgiler ele alınmıştır.

Hicri yedinci yüzyıla ait bu çalışmada **Tabsiratü'l-Avâm** yazarının ağır üslubu, derin kelimeler tartışmalara çok kısa değinerek geçiştirmesi ve klasik Farsçayı anlama problemi çalışmada karşılaşılan en büyük zorluklar olarak zikredilebilir.

Bu çalışmamızda bizi eğitici yönlendirmeleri, kaynak katkısı ve tüm sorularımıza cevap vermek noktasında desteğini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Adem Arıkan'a, çalışmamızın tashih ve redaksiyonunda emeği geçen kıymetli dostlarım Coşkun Yıldız ve Ünal Aldemir'e, çalışmamızda yardımlarına başvurduğum değerli

mesai arkadaşlarım Hamdi Yıldız, Şerif Şerifoğlu, Makhmud Mazbutov ve Ömer Çolakoğlu'na, ihtiyacım olan çalışma ortamını sağlayan Mehmet Kaya ağabeyime, akademik çalışmalara girmemize vesile olan değerli arkadaşım Mehmet Akbaş'a, kaynakların temininde yardımımıza koşan sevgili kardeşim Fatih Yoncalık'a, çalışmalarımı tamamlamam yönünde sürekli telkinde bulunup moral veren muhterem valideme, sevgili kızlarım Zehra ve Ayşe Nazenin'e ve özellikle sabrı, fedakarlığı ve sınırsız desteği nedeniyle sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

YALÇIN YONCALIK

İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TABSİRATÜ'L-AVÂM VE MÜELLİFİ

1.1. TABSİRATÜ'L-AVÂM'IN TELİF TARİHİ VE YAZARI	4
1.2. TABSİRATÜ'L-AVÂM	9
1.2.1. Tabsiratü'l-Avâm'ın Genel Özellikleri	10
1.2.2. Tabsiratü'l-Avâm'ın Üslûbu ve Fırkaları Tasnifi.....	15
1.2.3. Nüzhetü'l Kirâm ve Tabsiratü'l-Avâm	16
1.2.4. Kifayet'ül-Enam ve Tabsiratü'l-Avâm.....	18
1.2.5. Tabsiratü'l-Avâm'ın Kaynakları	19

İKİNCİ BÖLÜM

TABSİRATÜ'L-AVÂM'DA ŞİÎ FIRKALAR VE GÖRÜŞLERİ

2.1. FIRKALARIN TASNİFİ	23
2.2. ŞİÎ FIRKALAR	24
2.2.1. Tekfir Edilen Şîî Fırkalar	25
2.2.1.1. Sebeiyye	25
2.2.1.2. Kâmiliyye	26
2.2.1.3. Beyâniyye	27
2.2.1.4. Muğîriyye	28
2.2.1.5. Mansuriyye	29
2.2.1.6. Hattâbiyye.....	29
2.2.1.7. Gurâbiyye	30
2.2.1.8. Şerii'yîye [Şuraiyye, Nemîriyye]	30
2.2.2. Savunulan Şîî Fırkalar	31
2.2.2.1. Hişâmiyye.....	31

2.2.2.2. Yûnusiyye.....	33
2.2.2.3. Mufaddaliyye.....	33
2.2.2.4. Zurâriyye (Temîmiyye)	35
2.2.3. İsimsiz Fırkalar	36
2.2.3.1. Onüçüncü Fırka	36
2.2.3.2. Ondördüncü Fırka.....	36
2.2.4. Mufavviza.....	39
2.2.5. Keysâniyye	41
2.2.6. Ebû Müslimiyye	41
2.2.7. İsmâîliyye	46
2.2.7.1. Sabbâhiye	53
2.2.7.2. Nâsiriyye	53
2.2.7.3. Karâmita/Karmâtîler.....	53
2.2.7.4. Bâbekiyye.....	54
2.2.7.5. Mukannaiyye	55
2.2.8. Zeydiyye	56
2.2.8.1. Cârudiyye ve Surhûbiyye	57
2.2.8.2. Cerîriyye ve Süleymâniyye	59
2.2.8.3. Betriyye ve Sâlihiyye	60
2.2.8.4. Zeydiyye'nin Görüşleri	61
2.2.9. İsnâaşeriyye (İmâmiyye)	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TABSİRATÜ'L-AVÂM'DA İSNÂAŞERİYE

3.1. EHL-İ HAK VE EHL-İ BEYT	65
3.1.1. Ehl-i Beyt ve Mezhep	67
3.1.2. Ehl-i Beyt'in Mezhebi ve Sünniler	69
3.2. EHL-İ HAK ve İMÂMİYYE-İSNÂAŞERİYYE	70
3.3. İMÂMİYYE AKİDESİNİN ESASLARI.....	76
3.3.1. Marifetullah	77
3.3.2. Allah'ın Varlığı ve Sıfatları.....	78
3.3.2.1. Husûn ve Kubuh	83

3.3.2.2. Allah'ın Kelamı	86
3.3.2.3. Rü'yetullah	86
3.3.2.4. Vaîd	87
3.3.3. Hakîkî ve Hükmî Mümin	88
3.3.4. Rızık ve Ecel.....	88
3.3.5. Tenâsuh	88
3.3.6. Nübüvvet	89
3.3.7. İmamet.....	90
3.3.8. Ahiret.....	92
3.4. İHTİLAFLI BİR MESELE OLARAK FEDEK.....	94
SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA	99

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser/yer
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
h. ş.	: Hicrî Şemsî
Hz.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
nr.	: Numara
Neşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa aralığı
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
Trc.	: Tercüme
t.y.	: Basım tarihi yok
v.	: Varak
vd.	: Ve diğerleri
İ. Ü.	: İstanbul Üniversitesi
yay.	: Yayınevi
y.y.	: Yayımlı yeri yok

GİRİŞ

İslam mezhepleri tarihi alanında yazılmış klasik eserler çoğunlukla Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bu alanda az sayıda Farsça yazılmış eserler de vardır. Bunlardan birisi de **Tabsiratü'l-Avâm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-Enâm** isimli eserdir. Müellifinin kimliği hakkında yakın zamana kadar bir belirsizlik hâkimdi. Eser yazıldıktan kısa süre sonra Arapça'ya da tercüme edilmiştir. Tercümenin günümüze ulaşmış yazma nüshasının sonunda Farsça aslını yazan müellifin ismi, telif tarihi ve yeri açıkça belirtilmiştir. Buna göre müellif Cemâleddin Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî Âbî'dir. Kitabın yazımı 10 Şaban 630 / 22 Mayıs 1232 Cuma günü Şiraz'da tamamlanmıştır. el-Hüseyin b. Ali el-Batîti kitabı Farsça'dan Arapça'ya tercüme etmiştir. Tercüme 10 Recep 658 / 21 Haziran 1260 tarihinden Esterabad'da tamamlanmıştır.¹

Eserin bazı nüshalarında müellif isminin Murtazâ Râzî şeklinde geçmesi, baskılarında bu ismin kullanılması ve daha çok bu isimle maruf olması nedeniyle çalışmamız içerisinde Cemâleddin Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî Âbî ismi kısaca “Murtazâ Râzî” yahut “Râzî” şeklinde kullanılacaktır.

Eserin İsnâaşeriyye mezhebine mensup Şîî bir âlim tarafından kaleme alındığı, müellifin bu mezhebi kurtuluşa eren fırka olarak tanıtmışından anlaşılmaktadır. Eser uzun süre başka kişilere nispet edilmiştir. Bu eser Farsça konuşan bölge halkı için kendi mezhebinin tanıma ve diğer mezhepler hakkında bilgi edinmede kaynak olarak görülmüştür. Günümüzde de kendisinden istifade edilmeye devam edilmektedir. Bu çalışmamızda, adı geçen eserin tanıtılması ve mezkûr eserde müellifin kendi mezhebi ile diğer Şîî fırkalar hakkındaki görüşleri konu edilmiştir.

Bu çalışmada birçok el yazmayı gözden geçirerek **Tabsiratü'l-Avâm**'ı tahkik eden Abbas İkbâl Aştıyanî'nin 1934 (h. ş. 1313) tarihinde Tahran'da yayınlamış

¹ Cemalüddin Muhammed b. el-Huseyn b. Hasan er-Râzî el-Âbî, (**Muarrabu**) **Tabsiratu'l-Avâm fî Ma'rifeti'l- Makâlâti'l-Enâm**, Farsça'dan Arapça'ya çeviren el-Hüseyin b. Ali el-Batîti, Tahran, Kitabhane u Merkezi Esnâd-ı Meclis Şurây-ı İslâmî, no: 17926, v. 175A.

olduğu edisyon çalışma esas alınmıştır.² Araştırmamızı bu baskı üzerinde yürütürken 2017 yılında (h. ş. 1396) Cafer Vâizî tarafından eserin yeni bir edisyonu Tahran’da yayınlanmıştır. Abbas İkbâl edisyonunu esas alarak çalışmamızı yürütmekle birlikte Vâizî’nin neşrinden de istifade ettik. Yapılan karşılaştırmalarda Vâizî neşrindeki bazı hatalar nedeniyle, Abbas İkbâl baskısının esas alınmasının daha uygun olacağı anlaşılmıştır.

Cafer Vâizî, **Tabsiratü’l-Avâm** neşrinde eserin İran kütüphanelerindeki yazma eser fihristlerinde bulunan 73 adet nüshası hakkında bilgi verir. Vâizî’ye göre günümüze kadar gelen nüshalar çoğunlukla kitabın tamamını barındırmayıp belli bölümlerini içermektedir. Her ne kadar bazı nüshalarda müellifin adı “*Murtazâ el-Mulakkab be Alemü’l-Hüdâ*” olarak geçse de bu isimler bize müellifin asıl kimliğine dair sağlıklı bilgiler sunmamaktadır.³

Tabsiratü’l-Avâm genel olarak İslam fırkaları yanında diğer dinleri ve felsefi grupları da ele almaktadır. Yirmi altı babdan oluşur. İlk babında felsefecileri anlatır. İkinci babında Mecusiler, üçüncü babında Yahudi, Hristiyan ve Sâbî’ler ele alınmıştır. Dördüncü babdan itibaren İslam fırkalarının anlatıldığı eserin ondokuzuncu babı Şîî fırkalara ayrılmıştır.

Tabsiratü’l-Avâm’da geçen Şîî fırkaları araştırma alanımız olarak tespit ettik ve çalışmamızı üç ana bölüme ayırdık. İlk bölümde eser ve müellifi hakkında bilgilere yer vermeye çalıştık. İkinci bölümümüzde ise tezimizin ana konusunu teşkil eden **Tabsiratü’l-Avâm**’da Şîî fırkaların nasıl ele alındığı üzerine yoğunlaştık. Son bölümde ise müellifin kendi mezhebi olan İsnâaşeriye hakkındaki görüşlerine yer verdik.

Murtazâ Râzî’nin diğer Şîî fırkaları ele alırken Sünnî kaynakların verdiği bilgileri de kullandığı görülmüştür. Müellifin aynı Sünnî kaynakların İsnâaşeriyye tarihinde önemli isimler hakkında verdiği bilgileri ise çoğunlukla tenkit ederek nakletmektedir.

² Seyyid Murteza b. Dâî Hasan-ı Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm fî Marifet-i Makâlâtî’l-Enâm**, Neşr: Abbas İkbâl Aştıyanî, 2. Baskı, Tahran, Esatir, h. ş. 1383/2004.

³ Cemaleddin Murtazâ Mulakkab be Alemülhüdâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Hasan-ı Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm fî Marifet-i Makâlâtî’l-Enâm**, Neşr: Cafer Vâizî, 1. Baskı, Tahran, Sohen, h. ş. 1396/2017, s. 19.

Şîî fırkaları içinde kendi mezhebi olan İsnâaşeriyye için savunmacı bir üslûba bürünen Murtazâ Râzî, diğer Şîî fırkalar söz konusun olduğunda Sünnî kaynaklardaki onlar aleyhine olan bilgileri nakletmekte de bir beis görmemiştir. Bu tespitlerin detayları tezimizin ana konusunu teşkil etmektedir. Eser odaklı çalışmamızda müellifin Şîî fırkaları ele alış şekli, kullandığı anlaşılan diğer klasik mezhepler tarihi eserlerinin içerikleriyle de karşılaştırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TABSİRATÜ'L-AVÂM VE MÜELLİFİ

1.1. TABSİRATÜ'L-AVÂM'IN TELİF TARİHİ VE YAZARI

Tabsiratü'l-Avâm'ın tahkikini yapan Abbas İkbâl kitabın mukaddimesinde metinden yola çıkarak eserin yazıldığı dönemi ve müellifi tespit etmeye çalışmıştır. Eserin İsmâîlîleri anlattığı bölümde; “*Mısır meliklerinden (Fatımiler) sonra dağıldılar. Hasan'ın tabileri günümüze kadar kaldılar.*”¹ şeklinde bir ifade geçmektedir. Fatımiler 567/1171 yılında yıkılmış, İsmâîlîlerin merkezi kalesi Alamut da Hülagu (ö. 663/1265) tarafından 654/1256 tarihinde ele geçirilmiştir. Abbas İkbâl buradan yola çıkarak kitabın 654 yılından önce yani İsmâîlîlerin son temsilcisinin düşmesinden önce yazıldığını tahmin etmektedir.

Abbas İkbâl, ayrıca eserin başka bir yerinde müellifin kendi yaşadığı dönem için Fahreddin Râzî'yi “Şâfîlerin son dönem uleması” saymasından² yola çıkarak bir hesaplama yapmıştır. İkbâl'e göre bu durumda kitap Fahreddin Râzî'nin tefsirinin ortaya çıktığı 580 yılından sonra yazılmış olmalıdır. Eğer kitap Fahreddin Râzî'nin vefatından (606/1210) sonra yazılmış ise bu tarihten kısa bir süre sonra yazılmış olması gerektiğini ifade etmektedir. Eserden yola çıkarak ulaştığı bir başka ipucu ise müellifin yaşadığı dönemde İsfahan'ın idaresinin Hocendiyân ailesi olarak bilinen bir hanedanın elinde olduğu ve bu idare döneminde Hz. Ali'ye lanet edildiği rivayet edilen bir minarenin yıkılmasıyla ilgili verilen bilgilere dayanmaktadır. Hocendilerin en meşhur şahsiyeti olan Abdullatif Hocendî'nin vefat tarihi olan hicrî 580 tarihini baz alarak **Tabsiratü'l-Avâm**'ın yazım tarihinin 580 sonrası olabileceğini söylemektedir.³

Tabsiratü'l-Avâm'da, İbn Küllâb (ö. 240/854) ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) görüşlerinin ele alındığı bölümde, eserin telif tarihine ışık tutacak bir başka işaret daha söz konusudur. Müellif burada kelâm literatüründe genellikle “kuldaki

¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl s. 183.

² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl s. 175.

³ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, Mukaddime (Zamân-ı Te'lif-i Tabsiratü'l-Avâm başlığı).

hâdis kudretin tesiriyle meydana gelen şey” olarak tarif edilen kesb kavramını ilk ortaya atanın İbnü’r-Râvendi olduğunu, Neccar’ın ondan, İbn Küllâb’ın Neccar’dan ve Eş’ari’nin de İbn Küllâb’dan öğrendiğini ve bu meselenin 400 yıldır sultanların meclislerinde tartışılmaya devam ettiğini söyler.⁴ İbnü’r-Râvendi’nin ölümü hakkında 243/857 ile 301/913 yılları arasında değişen farklı tarihler verilmektedir.⁵ Buna göre İbnü’r-Râvendi’nin ölüm tarihini 243 olarak kabul edildiğinde 400 yıl sonra 643 olmaktadır. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak kitabın hicri 580 ile 654 yılları arasında yazılmış olması muhtemeldir.

Tabsiratü’l-Avâm’ın müellifi olarak Murtazâ Râzî ile birlikte birkaç isim üzerinde durulmuş ancak kesin bir sonuca varılamamıştır. Bununla birlikte İkbâl, müellif hakkında da bazı tahminlere sahiptir. Örneğin yazarın Seyyid Murtazâ Alemü’l-Hüdâ (ö. 436/1045) ya da Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) muasırı bir âlim olması ona göre muhtemeldir. Ancak çeşitli nedenlerle bu tahminlerin de yanlış olduğu görülmüştür. Bazı yazma nüshalarda Seyyid Murtazâ b. Dâî Râzî müellif olarak yer almıştır. Ancak bu kişi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buna rağmen Abbas İkbâl neşrettiği kitabın müellifi olarak “mensub be/-e nispet edilen” ifadesini kullanarak Seyyid Murtazâ b. Dâî Hasan-ı Râzî ismini tercih etmiştir.

Yeni yapılan bazı yayınlarda Abbas İkbâl’in mukaddimesinde verdiği bu bilgiler tekrarlanmaktadır.⁶

Şebuyrî Zencânî, **Tabsiratü’l-Avâm** hakkındaki makalesinde müellif olarak Seyyid Murtazâ Râzî ismine nispetle meşhur olduğunu söyler. Ayrıca bu İmâmî âlimin Gazzâlî’nin çağdaşı olduğu da söylenmektedir. Ancak Zencânî, kitabın telif tarihini hesaplamada farklı bir yol izler ve eserin Hicrî 7. Yüzyıl yahut 8. yüzyılın başlarında yazılmış olabileceğini iddia eder. Eserin Seyyid Murtazâ Râzî ismine nispetini de

⁴ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbâl s. 116.

⁵ İlhan Kutluer, “İbnü’r-Râvendî”, **DİA**, c. 21, s. 179-184.

⁶ Zeynep Alimoğlu Sürmeli, “İbn Dâî Er-Râzî’nin Tebsiratu’l-Avâm Fî Ma’rifeti Mekâlâti’l-Enâm Adlı Eserinde İslâm Mezheplerinin Tasnifi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı: 35, 2017, s. 293-306.

öncelikle rical kitaplarında doğum ve ölümüyle ilgili bir bilgiye rastlamamış olması ve diğer bazı nedenlerden ötürü kabul etmez.⁷

Resul Caferiyan, **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Arapça tercümesi ile birlikte eserin müellifi, yazım tarihi ve yazıldığı yer hakkında net bilgileri içeren makalesiyle yeni bilgiler vermiştir. Caferiyan, makalesinde **Tabsiratü'l-Avâm** müellifinin kim olduğu hakkındaki tartışmaların çok eskiye dayandığını ifade etmiştir.⁸ Caferiyan'ın aktardığına göre Mirza Abdullah İsfahanî Efendi'nin (ö. 1130/1717) **Riyâzü'l-Ulemâ** adlı eserinde **Tabsiratü'l-Avâm**, **Ruhu'l-Cenân** tefsiri yazarı Ebu'l-Futuh Râzî'ye (ö. 556/1161) nispet edilmiştir. Caferiyan **Tabsiratü'l-Avâm**'ın günümüze kadar kalan en eski el yazmasının üzerinde 13 Muharrem 716 tarihinin bulunduğunu söyler. Eldeki bu nüshanın mukaddimesinde de müellifin ismi yoktur; ancak kitabın kenarında eser “Seyyid Murtazâ b. Dâî Râzî”ye nispet edilmiştir.⁹

Tabsiratü'l-Avâm'a göndermeler yapılan **Nüzhetü'l-Kirâm ve Bostanü'l-Avâm**¹⁰ adlı eserin aynı müellife ait olduğu ortaya çıkmıştır. İrec Efşâr'ın (ö. 2011) tespitine göre bu eser de tam anlamıyla meseleyi aydınlatacak bilgiye yer vermez. Çünkü **Nüzhetü'l-Kirâm**'da da müellifin adı açık bir şekilde yazılmamaktadır. Bununla birlikte “...bu konuyu **Tabsiratü'l-Avâm**'da ifade ettik.” denilerek birkaç yerde **Tabsiratü'l-Avâm**'a işaret edilmesi iki eserin de aynı müellife ait olduğunu gösteren önemli bir bulgudur.¹¹

Tabsiratü'l-Avâm'ın Arapça tercüme bir el yazmasının ortaya çıkmasıyla eserin müellifi ve yazılış tarihi netleşmiştir. İran Meclisi Kütüphanesi'nde 17926 numarada kayıtlı yazmaya¹² göre Cemâleddin Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî Âbî 10

⁷ Ayetullah Uzma Şubeyri Zencani, “Cor'ey-i ez Derya” (Mecmuc-i Makalât), Tahran, Muessey-i Kitab Şinasiy-i Şie, h. ş. 1389/2011, c. 1, s. 19-34.

⁸ Resul Caferiyan, “Kenkaşi der ceryani tefekkürü şii der iran nime evveli karn-i heftom (Âsâr u efkâr-ı Muhammed bin Hüseyin bin Hasan Râzî Âbî)”, **Şie Pejuhi Dergisi**, Tahran, S. 2, ss. 5-37, Bahar hicri şemsi 1394 (2016).

⁹ Caferiyan, a.e.

¹⁰ Muhammed b. Hüseyin Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm ve Bostanü'l-Avâm**, Neşr: Muhammed Şîrvânî, Tahran, Kitabhâne-i Merkezî Dânişgâhi Tahran, h.ş. 1362/1984, c.1-2.

¹¹ Efşâr İrec, “Kitâbî ez müellifi Tabsirat'ül Avâm”, **Tahran Üniversitesi İnsani ilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi**, y. 7, S. 2, ss. 43-54.

¹² Râzî, (Muarrabu) **Tabsiratu'l-Avâm**, v. 175A.

Şaban 630 / 22 Mayıs 1232 Cuma günü Şiraz'da kitabı yazmayı tamamlamıştır.¹³ Kitap, el-Hüseyin b. Ali el-Batîfî tarafından Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiş, tercüme 10 Recep 658 / 21 Haziran 1260 tarihinden Esterabad'da tamamlanmıştır.¹⁴

Batîfî Arapça tercümeyi Bağdat'ın Moğol istilasına uğramasından (656/1258) iki yıl sonra yapmıştı. Batîfî kitabın sonuna yeni bir bölüm eklemiş ve Moğol istilası ile yaşadığı döneme dair bilgiler vermiştir.¹⁵ Bu bölüm Resul Caferiyan tarafından müstakil olarak yayınlanmıştır.¹⁶

Mukaddes el-Erdebîlî (ö. 993/1585) **Hadîkatü's-Şîa** adlı Farsça eserinde **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Arapça tercümesinin adını **Kitabü'l-Fusûlî't-Tâmme** olarak zikredip¹⁷ ondan nakilde bulunmaktadır.¹⁸

Cemâleddîn Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî Âbî, İranlı Şîî/İsnâaşeriyye mezhebinden ve az bilinen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Murtazâ Râzî hakkında rical kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır.

Tabsiratü'l-Avâm'ın bir Arapça tercüme nüshasının ortaya çıkmasıyla hem müellif hem de eserin yazıldığı tarihe ulaşmamız mümkün olmuştur. Bu bilgilerden hareketle müellifin Şiraz'da yaşadığı 630 yılında eser telif edecek yaşta olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserine sonradan yazdığı kitaplarında yapılan atıflarından anlaşıldığı üzere bu tarihten sonra da yaşamış ve başka eserler telif etmiştir. Müellifin ölüm tarihini tespit imkânı olmamıştır.

¹³ إلى ههنا ما وجدنا من كتاب تبصرة العوام بالعجمية بخط مؤلفه الشيخ المحقق المعتقد المنتقد البصير جمال الدين محمد بن الحسين (بن حسن الرازى الأبي و هذا حكاية فراغه من الكتاب: تم الكتاب و الحمد لله ولي الحمد و مستحقه و خالق الخلق و رازقه و الصلوة و السلام على سيد الأنبياء و الرسل محمد المصطفى خير الخليقة أجمعين و على عترته الطيبين الطاهرين فرغ من تحريره (بفرجة يوم الجمعة عشرة شهر الله المبارك شعبان عظم الله ميامنه من شهور سنة ثلثين و ستمائة ببلدة شیراز)

¹⁴ الناقل لهذا الكتاب من العجمية إلى العربية و هو المولى الأعظم قدوة المحققين أفضل المتأخرين الحسين بن علي البطيطى الحافظ (: لمّا بلغ إلى ههنا من الكتاب مُعزّياً له في بلدة استرآباد حماها الله من طوارق الحدثان ... في العاشر من رجب سنة ثمان و خمسين (و ستمائة)

¹⁵ Râzî, (**Muarrabu**) **Tabsiratu'l-Avâm**, v. 175A., v.176A-187B.

¹⁶ Hüseyin b. Ali el-Batîfî, **Ahvâlu Mulûki't-Tatâr el-Mogol: Risâletun fî ahvâli el-Mogol mine'l-bidâyeti ilâ sükûti Bağdâd**, tahkik: Resul Caferiyan, Kum, Neşr-i Muerrih, 1395/2015.

¹⁷ Mukaddes Erdebîlî, **Hadîkatü's-Şîa**, Neşr: Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum, Ensariyân, h. ş. 1378 / h. 1420, s. 750.

¹⁸ Adem Arıkan, "İsnâaşeriyye'nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları", **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, Ed.: Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Ensar, 2018, (s. 193-319), s. 281.

Tabsiratü'l-Avâm'ın yazıldığı 630/1232 yılında Fars bölgesi olan Şiraz'da Salgurlular¹⁹ hakimdi. Salgurlular Devleti (543-685 / 1148-1286) başında “Atabeg” ünvanıyla Salgurlu Hanedanı'nın bir üyesi bulunurdu. Salgurlular devlet teşkilatı açısından Selçuklu'nun küçük bir kopyası gibiydi.²⁰

Salgurlular Atabegi Muzafferüddin Sungur b. Mevdud'un kardeşinin, Selçuklular'ın Fars meliki Melikşah b. Mahmûd tarafından öldürülmesi üzerine Atabeg isyan etmiş ve Melikşah'ı yenilgiye uğratarak Şiraz'ı ele geçirmiştir. Bu şekilde 543/1148 yılında devletin temellerini atan Sungur Irak Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelelerine karışmıştır. Sungur 556/1161 yılında vefat edince Şiraz'da kendisi adına inşa edilen Sunguriyye Medresesi'ne defnedilmiştir.²¹

Tabsiratü'l-Avâm müellifi'nin yaşadığı dönemde tahtta bulunan Atabeg Ebubekr yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında basiretli davranmış ve kardeşi Tehemten'i Moğol Hükümdarı Ögedey'e (1227-1241) göndererek itaatini bildirmiştir. Bunun karşısında Ögedey Han, itaatinden memnun olduğu Atabeg Ebubekr'e “Kutlug Hân” lakabını vermiş ve Fars'ın idaresini tekrar ona bırakmıştır. Atabeg Ebubekr'in bu siyaseti sayesinde Moğol taaruzundan uzun süre kendini koruyan bu bölge ilim adamlarının ve edebî şahsiyetlerin sığınağı haline gelmiştir.²²

Moğol saldırılarından sonra birçok âlim Şiraz'a sığındı. Şehirdeki ilmî ve edebî ortamlar gelen alimler sayesinde hayli hareketlendi ve medreseler kalabalıklaştı. Bu dönemde Şiraz'da birçok ilim adamı yetişti.²³

Safevilerin 909/1503 yılında Şiraz'ı ele geçirdiği tarihe kadar burada yaşayan bölge halkının Sünnî olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Hamdullah el-Müstevfi'nin (ö. 740/1340) verdiği bilgilere göre Şiraz halkı çoğunlukla Şâfiî mezhebine tabi Ehl-i

¹⁹ Bkz: Erdoğan Merçil, “Salgurlular”, **DİA**, c. 3, s. 29-30.

²⁰ Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 125.

²¹ Merçil, “Salgurlular”, **DİA**, c. 3, s. 29-30.

²² Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, ss. 87-88.

²³ Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, s. 140.

sünnet bir toplumdur. Ayrıca şehirde azınlık bir Hanefî ve Şîî topluluğu da bulunmaktadır.²⁴

Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**'da (14. Bab: Ehl-i sünnet ve'l-cemaatten Mâlik ve Şâfiî) Şiraz şehrinde söz etmektedir. Şâfiî ve tabîîlerini altı grup olarak ele alırken bu alt fırkaların birincisinin Müşebbihe itikadına sahip olduğunu, teşbihte aşırı gittiklerini söyledikten sonra bu inanca sahip bölge halklarını Hemedan, Kere, Burucerd, İsfahan, Yezd, Herat, Selmas ve Şiraz ahalisi olarak zikreder.²⁵

1.2. TABSİRATÜ'L-AVÂM

Mezhepler tarihi alanında Farsça ilk kaynağın Arapça'dan tercüme edilen Hakîm Semerkandî adıyla maruf Ebu'l-Kâsım İshak b. Muhammed b. İsmail'e (ö. 342/953) ait **es-Sevâdü'l-A'zam** olduğu bilinmektedir. Bu eser Arapça yazılmış ve daha sonra dönemin Sâmânî Emiri'nin fermanıyla kimliği bilinmeyen bir mütercim tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir. Farsça çevirisinde Arapça metninde olmayan mezheplerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. **es-Sevâdü'l-A'zam**'ın tercümesinin **Tabsiratü'l-Avâm**'da da kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁶ Kerramiyye ile ilgili nakledilen bir rivayet doğrudan **es-Sevâdü'l-A'zam**'dan alıntılanmıştır.²⁷

²⁴ Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvinî, **Nüzhetü'l-Kulûb**, Yay. Haz.: Muhammed Debir Siyâkî, Kazvin, Hadis-i İmruz, h. ş. 1381/2002, s. 138.

²⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl s. 98.

²⁶ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Vâizî s.12, 208.

²⁷ Râzî, Kerramiyye'nin kurucusunu aslen Sistan'lı olan Ebu Abdullah b. Kerrâm olduğunu belirtirerek bu fırkanın Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844) zamanında Nişabur'da zuhur ettiğini söyler. Râzî bu fırkayla ilgili sadece **es-Sevâdü'l-A'zam**'dan görülen ve Abdullah b. Ömer kanalıyla Hz. Peygamber'e dayandırılan bir rivayete yer verir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber ümmeti arasından bir kavmin kendisinden 250 yıl sonra zuhur edeceğini, onların gündüzi oruç geceyi namazla geçireceğini ancak bunu halka riya olarak yapacaklarını, elbiselerinin eski püskü, arzuları karınlarını doyurmak olacağını, yüzleri sarı gönüllerinin kararmış olacağını, Allah'ın zatı hakkında cahilce konuşacaklarını, kitabı inkâr edeceklerini, ilmi dünyaya olan tamahkarlıkları için öğreneceklerini haber vermiştir. Ayrıca onları gören kimsenin onlarla ilişkiye girmemesini, cenaze namazlarını kılmamasını, hastalıklarında onları sormamaları gerektiğini söylemiştir. Bu rivayette Abdullah b. Ömer'in onları nasıl tanıyacağını sormuş Hz. Peygamber de onların zuhurunun Horasan'da olacağını, bu mezhebin asıl kurucusunun da aslen Sicistan'lı olacağını, onlara Kerrâmiyye deneceğini, onların Mürcie'nin en kötü fırkası olduğunu ve reislerinin isimlerinin kendi ismi ile çağrıldığını söylemiştir. Rivayetin devamında Hz. Peygamber'in onlara hakkını helal etmediğini çünkü onların dini değiştirdiğini, imanını ikrar, dinin zorunluluk olduğunu söyleyerek sünnetini inkâr ettiği ifade edilir. Nihayetinde bu rivayet Hz. Peygamber'in Kerrâmiyye'ye üç kere lanet ettiği bilgisiyle sona erer. Krş.: Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 64 / Hakîm es-

Tabsiratü'l-Avâm'da kullanılan Kerramiyye ile ilgili bu rivayete diğer klasik mezhepler tarihi eserleri arasında rastlanılmamıştır.²⁸

Mezhepler ve dinler tarihi alanında Farsça olarak yazılmış en eski ikinci eser ise 485/1092 yılında Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Nimet b. Abdullah Belhî tarafından yazılan **Beyânü'l-Edyân** adlı eseridir.²⁹ **es-Sevâdü'l-A'zam** ve **Beyânü'l-Edyân** İslam mezhepleri hakkında bilgi veren iki klasik kaynak olarak Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e mensup kişiler tarafından kaleme alınmıştır. **Tabsiratü'l-Avâm** ise Şîî/İsnâaşeriyye mezhebine mensup bir âlim tarafından yazılmıştır.

Tabsiratü'l-Avâm'ın ilk olarak Tahran'da 1309/1891'de ve ikincisi de 1313/1895 yılında olmak üzere iki kere taş baskısı yapılmıştır. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın her iki baskısı da Mirza Muhammed Tenkâbenî'nin (ö. 1302/1885) **Kıyasü'l-Ulemâ** adlı eserinin eki olarak yayınlanır. İkbal'in ifadesine göre bu baskı birçok yanlış barındırmaktadır. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Hindistan'ın Lahor kentinde 1296/1878 tarihinde yapılan bir diğer taş baskısında **Kitab-ı Mearifü'l-firkatü'n-Nâciye ve'n-Nariyye** adı verilmiş ve telif "Ebu'l-Kasım Lahorî" ifadelerine yer verilmiştir. İkbal, **Tabsiratü'l-Avâm** tahkikinde 1309 tarihli Tahran baskısıyla birlikte elindeki iki el yazmasını kullanmıştır.³⁰

Biz bu çalışmamızda Abbas İkbal'in h. ş. 1313/1934 tarihli edisyonunu esas aldık. Bununla birlikte Cafer Vâizî tarafından h. ş. 1396/2017 yılında yayına hazırlanan baskısından da istifade edeceğiz. Henüz yazma halinde olan Arapça çevirisi ile gerektiğinde karşılaştırmalar yapılmıştır.

1.2.1. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Genel Özellikleri

Tabsiratü'l-Avâm müellifi aslında İslam mezhepleri ile diğer dinleri ele alıp değerlendirmeyi hedeflese de eserinde daha çok Şîî/İsnâaşeriyye fırkasını diğer

Semerkindî, **Tercüme-i es-Sevâdü'l-A'zam**, Neşr: Abdulhay Habibî, Tahran, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, h. ş. 1392/2014, s. 186-187.

²⁸ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Vâizî s. 208.

²⁹ Hakkında detaylı bilgi için bakınız: Doğan Kaplan, "Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânü'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, cilt: VI, sayı: 1, 2013, s. 45-91.

³⁰ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, mukaddime bölümü.

mezheplere karşı savunma yoluna gitmiştir. Bu özelliğiyle **Tabsiratü'l-Avâm**, mezhepleri tanıtmaktan ziyade kelâmî tartışmaların yer aldığı bir kitaba dönüşmüştür.

Tabsiratü'l-Avâm'da müellif, İslam fırkalarını iftirak hadisini³¹ merkeze alarak Fırka-i Naciye ve diğer sapkın fırkalar çerçevesinde ele almıştır.³² **Tabsiratü'l-Avâm** yirmi altı bابتan oluşmaktadır. İlk bapta felsefecilerin görüşlerini anlatılır. İkinci bapta Mecusileri, üçüncü bapta Yahudi, Hristiyan ve Sâbî'leri ele alınır. Dördüncü bابتan itibaren İslam fırkalarını incelenir.

Murtazâ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**'ın dördüncü babı ve “İslâmî Görüşlerin ve Fırkaların Aslı Hakkında” başlığı altında İslam fırkalarının aslında iki ana fırkadan (Şîa ve Ehl-i Sünnet) ibaret olduğunu söyler. Bütün fırkalar kendini kurtuluşa eren fırka olarak kabul eder. Bu durum kurtuluşa eren firkanın dışındaki diğer fırkalara uyanların sapkın ve yoldan çıkmış olmalarını gerektirir. Murtazâ Râzî bu sıkıntılı durumu yorumlayarak; diğer fırkaların da belli şartlara uyduğu takdirde, İslam dairesi içinde kalacağını ifade eder. Bu açıklamasında kelime-i şehâdet getiren, Allah'a, Peygamber'e iman edip Şeriat'ın esaslarını ikrar eden bir kimsenin ümmetin icmâsıyla malı, canı, evlatları ve kadınlarını güvence altına aldığını söyler. Ayrıca bu kimse öldüğünde cenazesinin İslâmî usullere göre muamele görmesinin ve Müslüman mezarlığına gömülmesinin vacip olduğunu kaydeder. **Tabsiratü'l-Avâm** yazarı bu konuda icmâya aykırı görüş ifade eden taassup sahibi ve dinsiz olmakla itham eder.³³

Beşinci bapta Hâricîleri ele alır. Müellife göre Hâricîler; Ezârîka, Acârîde, Necedât, Sufriyye, İbâdiyye olmak üzere beş ana fırka ve 20 alt fırkaya ayrılır.

Altıncı bapta Mutezile mezhebini konu edinen yazar, kaynak belirtmeden Mutezile'nin bazılarına göre 20, bazılarına göre ise 17 fırkaya ayrıldığını not eder.

Yedinci bapta Cehmiyye'nin görüşlerini inceler.

³¹ İftirak hadisi hakkında bkz.: Muhammet Emin Eren, **Hadis Tarih Ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme**, Kuramer, İstanbul, 2017 s. 23; Muhammed Emin Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar, **İslami Araştırmalar**, c. 29, S. 2, s. 331-347.

³² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal s. 28.

³³ Râzî, a.e.

Sekizinci babta Mürcie'yi konu edinir. Müellif, Mürcie'yi; Yûnusiyye, Ğassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Merîsiyye olarak beş alt fırka şeklinde zikreder.

Dokuzuncu babta Neccâriyye işlenir. Neccâriyye ise; Burġûsiyye, Za'ferâniyye, Mustedrike olmak üzere üç alt fırka olarak kaydedilir.

Onuncu babta Kerrâmiyye ele alınır.

On birinci babta Müşebbihe, Mücessime yer alır. Müellif, Müşebbihe'yi itikatta tek, fıkıhta yedi gruba ayırır. Bunları Kerrâmiyye'den olup fıkıhta Ebû Hanîfe'ye uyanlar, bir kısım Mâlîkîler, bir kısım Şâfiîler, Süfyân Sevrî'ye uyanların tamamı, İshak Râhûye'ye uyanların tamamı, Ahmed b. Hanbel'e uyanların tamamı, Kerrâmiyye'den Ebû Abdullah'a uyanların ekserisi olarak tanımlar.

On İkinci babta Ehl-i Tenâsüh'ün görüşleri konu edilir.

On üçüncü baktan on sekizinci baba kadar Ehl-i Sünnet fırkaları olarak saydığı yedi fırka üzerinde durur.³⁴ Burada fıkıh mezheplerini esas aldığı, itikadi/kelami ve siyasi konularda görüşleriyle öne çıkan mezhepleri bu fıkıh mezhepleriyle ilişkilendirerek tasnif ettiği görülmektedir.

1. Dâvudiyye mezhebinin müellif döneminde müntesibi kalmamıştır.

2. Hanefiler; Mu'tezile, Neccâriyye, Kerrâmiyye, Mürcie ve Cebriye şeklinde fırkalara ayrılmıştır. Harezmi'de Mu'tezile, Buhara ve Kâşân Neccariyye, Gur ve Sind'de Kerramîler vardır. Kûfe ve Bağdâd'ta Mürcie, Horasan, Maverâünnehir ve Fergana ve Türk beldelerindeki Hanefiler Cebri'dir. Müellif kader konusunda Allah'ın her şeyi yaratmasını kabul edenlere Cebri demektedir.³⁵ Nitekim İmam Eşâ'rî'nin Mutezile'den ayrıldıktan sonra Cebriyye mezhebine girdiğini ifade etmesi³⁶ buna işaret etmektedir. Dolayısıyla yukarıda saydığı bölgelerdeki Hanefilerin çoğunluğu

³⁴ Râzî'nin burada verdiği fırka tasnifleri ve mezheplerin yayıldığı bölgelerle ilgili bilgiler Alessandro Bausani tarafından kullanılmıştır: Alessandro Bausani, "Selçuklu Döneminde Din", çeviren: Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XI, sayı: 2, 2007, (ss. 441-465), s. 442.

³⁵ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 91.

³⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 172.

itibariyle Mâtüridiyye mezhebinin mensuplarının yaşadıkları coğrafyalar olduğu görülmektedir. Müellif Mâtüridîleri Hanefî Cebriler olarak isimlendirmektedir.

3. İmam Mâlik ve Şâfiî'nin mezhebini kabul edenler 14. Babta ele alınmaktadır. Malikîler, kelâmî bakımdan Haricî, Mu'tezilî, Müşebbihe, Sâlimiyye (Basra'nın Malikîleri) ve Eşarîler şeklinde kısımlara ayrılmıştır.³⁷

4. Şafiîler altı gruba ayrılmıştır: Müşebbihe mensupları Hemedan, Burûcird, Isfahan, Yezd, Herat ve Şirâz gibi yerleşim yerlerinde yayılmıştır. Şâfiilerden bir diğer grup Selefilerdir. Hüseyin Kerâbîsî liderliğindeki Şâfiî Haricîler Basra, Umman ve Isferâyin'de yayılmıştır. Mâverdî ve Râğıb Isfehânî'nin liderlik ettiği Şâfiî Mu'tezile Huzistân'da bazı yerlerde yayılmıştır. Eş'arî Şâfiîler vardır. Müellifin Yezidîler diye isimlendirdiği Şâfiîler Ebu Bekir, Ömer, Osman, Muaviye ve Yezid'i meşru halifeler kabul edenlerdir. Bunlar takiyye yapmakta ve Hz. Ali'yi de bu halifelerden saymaktadır.³⁸

5. Ahmed b. Hanbel'in mezhebini kabul eden Hanbelîler Müşebbihe ve Mücessime mezhebiyle ilişkilendirilir.³⁹ 6. Süfyan es-Sevrî ve 7. Ishak er-Râheveyh'in taraftarları olup bu son üçü de Müşebbihe mezhebiyle ilişkilendirilir.⁴⁰

On beşinci babta İbn Küllâb ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin mezhebini kabul edenler ele alınır.

On altıncı babta diğer klasik kaynaklarda pek fazla gözükmeyen Süfilere ve on yedinci babta özellikle Kuşeyrî'nin er-Risale adlı eserine ayrı bir bab ayırmıştır. Murtazâ Râzî'nin sûfî görüşleri ve pratiklerine karşı itiraz yöneltmek tasavvufu eleştirmesi, daha sonraki Şii alimlerin tasavvuf eleştirilerinde kullanılmıştır. Râzî, sûfîleri altı farklı gruba ayırır. Şii âlimler, Safeviler döneminde ve daha sonraları Râzî'yi takip etmiş, yazdıkları eserlerde, Râzî'nin **Tabsiratü'l-Avâm**'daki delilleri tekrarlamışlardır.⁴¹

³⁷ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 96.

³⁸ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 98.

³⁹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 106.

⁴⁰ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 107.

⁴¹ Nasrullah Pürcevâdî, "On İki İmam Şiiliğinde Tasavvufa Muhalefet", çev. Abdullah Kartal, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 11-1, 2002, (s. 233-242), s. 235, 241.

On sekizinci babta Mutezile ve bazı Hâricîler'in dışında kalan Ehl-i Sünnet'ten birtakım kimselerin görüşlerini sıralar.

On dokuzuncu baktan yirmi birinci baba kadar olan üç bölümde Şîî fırkalar ve hususen İsnâaşeriyye fırkası üzerinde durulur. Müellif İsnâaşeriyye de dahil olmak üzere Şîî fırkaları 20 alt fırka olarak ele alır.

Eserde yer alan içindikiler bölümünü sırasıyla aktarmak gerekirse:

1. Bab: Felsefeciler
2. Bab: Mecûsîler
3. Bab: Bazı Yahudi, Hristiyan ve Sâbîîlerin Görüşleri
4. Bab: İslâmî Görüşlerin ve Fırkaların Aslı Hakkında
5. Bab: Hâricîler
6. Bab: Mutezile
7. Bab: Cehm b. Safvân
8. Bab: Mürcie
9. Bab: Neccâriyye
10. Bab: Kerrâmiyye
11. Bab: Müşebbihe ve Mücessime
12. Bab: Tenâsühiyye
13. Bab: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten Dâvûdiyye, Ebû Hanîfe
14. Bab: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten Mâlik ve Şâfiî
15. Bab: Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten İbn Küllâb ve Ebu'l-Hasan Eş'arî
16. Bab: Sûfiler
17. Bab: Kuşeyrî'nin er-Risâle'si Hakkında
18. Bab: Mutezile ve Bazı Hâricîlerin Dışında Ehl-i Sünnetten olduğunu iddia eden
Birtakım Kimselerin Allah Teâlâ, Peygamberler ve Meleklerle İlgili Görüşleri
Hakkında
19. Bab: Şia Olarak Bilinen İkinci Ana Fırka Hakkında
20. Bab: Hangi Fırkanın Hak Olduğunu Anlama Hakkında
21. Bab: İmâmiyye İnancı Hakkında Kısa Bilgi
22. Bab: Fedek Meselesi Hakkında

23. Bab: Ehl-i Sünnet'in İmâmiyye'yi Eleştirirken Kullandığı Birkaç Hadis Hakkında

24. Bab: Emevîlerin Birtakım Rezillikleri Hakkında

25. Bab: Ehl'i-Adl ile Cebriyye Arasındaki Birkaç Mesele Hakkında

26. Bab: İmâmiyye'nin Ayıplandığı Birkaç Mesele Hakkında

1.2.2. Tabsiratü'l-Avâm'ın Üslûbu ve Fırkaları Tasnifi

Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**'da üslup olarak münazaraya dayalı, diğer mezheplerin görüşlerini tenkit ederek vermeyi tercih etmektedir. Mensubu olduğu mezhep için savunmacı bir yöntem tercih etmiştir. Müellif, eseri Farsça olarak yazmasındaki amacının bölgede yaşayan Şîî azınlık kitleyi mezhebî açıdan kendi ana dillerinde bilgilendirmek olduğunu kaydetmiştir. Bu durum kitabın mukaddimesinde şöyle izah edilmiştir:

بدان که مدت مدیدست که جماعتی از سادات عظام و علما و غیر هم از این ضعیف [مرتضی بن داعی الحسنی]⁴² التماس میکردند که مختصری از عقاید اصحاب مقالات و ادیان و ملل پیارسی جمع کن از کتب علمای این صنعت و مشایخ علمای این فن، عوایق روزگار مانع آن بود. چون وعده دادن از حد بگذشت و اشتیاق ایشان هر روز زیادت بود لازم شد شروع کردن و بقدری وسع بعضی از مذاهب و اعتقاد هر قومی یاد کردن بر وجه اختصار تا جماعتی که بمطالعه آن مشغول شوند از تطویل آن ملول و متحیر نشوند و عقیده های صحیح از فاسد بدانند و جامع و کامل از باری تعالی ثواب جزیل و عطای جمیل یابند و و این کتاب را تَبَصُّرَةُ الْعَوَامِ فِي مَعْرِفَةِ مَقَالَاتِ الْأَنَامِ نام نهاده شد و بر بیست و شش باب مرتب ساخته:...

“Bilesin ki bir müddettir büyük hocalar, âlimler ve diğerleri bu fakirden özet bir mezhepler, dinler ve milletlerin inançlarına dair yazılmış kaynakları toplayarak Farsça bir eser meydana getirilmesini istemişti. Ancak hayatın zorlukları buna engel olmuştu. Söz verdiğimiz tarih geçmekte ve onların da esere dair iştiağı günden güne artmaktaydı. Gücümüz yettiğince özet bir şekilde bazı dinleri ve her kavmin inanç ve akidelerini okuyucuyu sıkmadan zikretmeye başlamak gerekti. Öyle ki okunduğunda doğruyu yanlıştan ayırsın bu şekilde Allah'tan tam bir ecir elde etsin. Bu esere “**Tabsiratü'l-Avâm fî Ma'rifet-i Makâlâtî'l Enâm**” adı verildi ve eser yirmi altı baptan oluşturuldu.”⁴³

⁴² İkbal'in dipnotu: Diğer basılı tüm nüshalarda “Seyyid Murteza el-Mulakkab be alemü'l Hüda” (سید) (مرتضی الملقب بعلم الهدی) zikredilmiş olup bu eklemidir. Bizdeki iki nüshanın metninde isim geçmemektedir ancak A nüshasının metin dışındaki kısmında bu ibare tırnak içinde yazılmış.

⁴³ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 1-2.

Müellifin ulaşabildiği fırak kaynaklarını geniş alıntılarla kullandığı görülmektedir. Özellikle İmamiyye fırkası dışında kalan Şîî fırkalar hakkında verdiği bilgilerde Sünnî kaynaklardan yararlandığı görülmüştür. **Tabsiratü'l-Avâm** müellifi eserin “İslâmî Görüşlerin ve Fırkaların Aslı Hakkında” adlı dördüncü bölümünde tüm İslam fırkalarının aslında iki ana fırkadan neşet ettiğini söyler. Buna göre ana fırkanın birincisi “*Ehl-i sünnet ve'l-cemâat*” ikincisi ise “*Şîâ*”dır.⁴⁴

Müellif iftirak hadisi⁴⁵ olarak bilinen 73 fırka hadisini referans almakla birlikte tasnifinde mezheplerin sayısının 73'den fazla çıkabileceğini söyler.⁴⁶ Murtazâ Râzî'nin yapmış olduğu fırka tasnifine göre Şîa dışında kalan tüm gruplar Ehl-i Sünnet dairesi içine alınmış olmaktadır.

Tabsiratü'l-Avâm'ın yazılma sebebi Şîî toplumuna mezhepler hakkında bilgi vermek olmasına rağmen müellifin kullandığı dil bu niyetiyle tam anlamıyla uygun değildir. Bundan dolayıdır ki müellif halk için ikinci bir eseri yani **Nüzhetü'l-Kirâm ve Bostanü'l Avâm**'ı⁴⁷ kaleme alma gereği duymuştur.

1.2.3. Nüzhetü'l Kirâm ve Tabsiratü'l-Avâm

Nüzhetü'l-Kirâm'da doğrudan **Tabsiratü'l-Avâm**'a atıflar vardır.⁴⁸ İki kitabın giriş bölümünde eserlerin Arapça bilmeyen ve Farsça konuşan halka yönelik hazırlandığına işaret edilmiştir. **Nüzhetü'l Kirâm**'ın girişinde **Tabsiratü'l-Avâm** zikredilmiştir:

“Bilesin ki, Tabsiratü'l-Avâm okuyan dostlarımızdan bir kısmı eseri Farsça yazmamıza rağmen bazı bölümlerini anlamakta zorlanmışlar. Yine Farsça olarak, içinde hikayelerin de bulunduğu anlamaları daha kolay başka bir eser kaleme almamı rica ettiler. Biz de ashabın kitaplarında bulunan her mevzu

⁴⁴ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 28.

⁴⁵ Eren, **a.g.e.** s. 23; Eren, **a.g.m.**

⁴⁶ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal s. 38.

⁴⁷ Muhammed b. Hüseyin Râzî (Müellif-i Tabsiratü'l-Avâm), **Nüzhetü'l-Kirâm ve Bostanü'l Avâm**, Neşr: Muhammed Şîrvânî, Tahran, Kitabhâne-i Merkezî ve Edebiyât Dânişgâh-i Tahran, h.ş. 1361/1982, c.1 s.388.

⁴⁸ Krş.: **Nüzhetü'l-Kirâm** c. 1, s. 185 - **Tabsiratü'l-Avâm**, s. 30; **Nüzhetü'l-Kirâm** c. 1, s. 225 - **Tabsiratü'l-Avâm**, s. 175; **Nüzhetü'l-Kirâm** c. 1 s. 327 - **Tabsiratü'l-Avâm**, 22. Bab s. 212-225 (Fedek meselesi).

hakkında seçim yaparak Farsça'ya tercüme ettik. Böylece anlayışlarına uygun ve istifade edebilecekleri bir eser meydana gelsin ki mütercime Allah'tan rahmet dilesinler. Kitabın adını da 'Nüzhetü'l-Kirâm ve Bostânü'l-Âvâm' koyduk."⁴⁹

Her ne kadar **Nüzhetü'l-Kirâm**'da da yazar ismi belirtilmemiş olsa da eserin ortaya çıktığı yedinci yüzyılda yaşamış ve Şia'nın meşhur alimlerinden olan İbn Tâvus (ö. 664) **Nüzhetü'l-Kirâm**'dan istifade etmiş ve onun Muhammed b. Hüseyin Râzî'ye ait olduğunu ifade etmiştir. İbn Tâvus, **Fercü'l-Mahmum** adlı eserinde **Nüzhetü'l-Kirâm**'dan aldığı bir rivayete doğrudan atıf yapmış ve orada eserin müellifini Muhammed b. el-Hüseyin Râzî olarak kaydetmiştir.⁵⁰

Nüzhetü'l-Kirâm, Râzî'nin Hz. Peygamber'in hayatını, imamet meselesini ve imamların faziletlerini anlattığı Farsça yazılmış diğer bir eseridir. Bu eserde bazı kelâmî meseleler basit bir dille anlatılmıştır. **Nüzhetü'l-Kirâm** iki ciltten ve toplam 60 baptan oluşmaktadır.

Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm**'da Sahih-i Buharî, Sahih-i Müslim, İbn İshak, Vâkidî gibi bilinen klasik kaynakları kullanmakla birlikte çokça kaynaksız uzun menkıbelere de yer vermiştir. Râzî'nin bu eserde daha çok hikayelerle Şîî kitlenin inançlarını kuvvetlendirme çabası içinde olduğu görülmektedir. Burada kullandığı yöntemde Râzî özellikle Ehl-i Sünnet kaynaklarından kendilerini destekleyecek rivayetleri kullanmaya çalışmıştır. Örneğin Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm**'da Buharî ve Müslim'den bir hadisi aktardıktan sonra; "*Bilesinki bu anlamda birçok hadis var. Sahih-i Buhari ve Sahih-i Müslim'den bu kadar naklettik ancak Tirmizi, Nesâî ve İbn Mace'de geçenleri konu uzamasın diye buraya almadık.*"⁵¹ demektedir.

Caferiyan'ın ifadesine göre Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm**'da İsfahan ulemasının Ehl-i Beyt ve İmamlar'ın faziletlerinden çokça bahseden hadis eserlerinden istifade etmiştir. Örnek olarak Hafız Ebu Musâ Medenî ismi ile maruf Muhammed b. Ömer İsfahanî'nin

⁴⁹ Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm** c. 1 s. 1-2.

⁵⁰ Ali b. Musa İbn Tâvus, "**Fercü'l-Mahmum fi Tarih-i Ulemâ-i en-Nucûm**", Kum, Menşurât Râzî, h. ş. 1363/1984, s. 107.; Caferiyan, a.g.m., s. 16.

⁵¹ Râzî, **Nüzhetü'l Kiram**, c. 1 s. 392.

(ö. 581/1185) **Tenvir** adlı kitabından eser ve müellif ismini vererek nakilde bulunmuştur.⁵²

Nüzhetü'l-Kirâm'da Râzî, muhaliflerinin Şia'ya nispet ettiği, sahabenin tamamının Hz. Peygamber (s.a.v.) öldükten sonra mürted olduğu inancına dair iddiayı sert bir şekilde reddederek şöyle demektedir:

“Şiâ'nın sahabe hakkındaki «Peygamber'in vefatından sonra tümü dinden döndüler mürted oldular» dediğini iddia etmeye imkân yoktur. İmamiye'den her kim bunu söylerse Kafir'dir.”⁵³ “Geçmişte yaşamış ve şu an ortadan kalkmış olan Kâmilîyye fırkasının imamı sahabenin tamamının Ali'yi terk ettiklerinden kâfir olduğunu ve Ali'nin de onlarla savaşmadığı için kâfir olduğunu söyledi. İmamiye nezdinde bunlar kafirdirler. Öyleyse bu gerekçeyle Şiayı kınamak cehalettir. Kitaplarda bunun aksi söylendiği halde akıl kimselerin bu söze iltifat etmemeleri gerekir. Çünkü iddia ettiği şeyin beyanından aciz kalacaktır. Bununla beraber İmamiye nezdinde bazı sahabeler mürted oldular. Bütün müslümanların söylediği ve Resullulah (s.a.v.) bildirdiği gibi kendisinden sonra bazıları mürted olacaklardır. Sahih-i Buhar-i, Müslim, Nesâî, Tirmizi ve cümle hadis kitaplarında bu durum zikredilmiş ve bilinmektedir.”⁵⁴

Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm**'da ulaşabildiği tarih ve hadis kaynakları ışığında İslâm'ın aslının Ehl-i Beyt'i takip etmek olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Buna mukabil Ehl-i Sünnet'in İslâm anlayışında ise Ehl-i Beyt'in düşmanlarına özellikle Benî Ümeyye'ye hürmet edildiğini göstermeye gayret etmektedir.

1.2.4. Kifayet'ül-Enam ve Tabsiratü'l-Avâm

Resul Caferiyan, Murtazâ Râzî'ye ait olan **Kifayetü'l-Enâm**⁵⁵ adlı başka bir eseri daha olduğunu tespit etmiştir. Râzî bu eserin mukaddimesinde **Tabsiratü'l-Avâm** 'ı kendi kitabı olarak ifade etmektedir.⁵⁶ Eser Farsça olarak yazılmıştır ve Şii fikhı hakkında bilgiler vermektedir.

⁵² Râzî, **Nüzhetü'l Kirâm**, c. 1 s. 388.

⁵³ Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm**, c. 1, s. 387.

⁵⁴ Râzî, **Nüzhetü'l-Kirâm**, c. 1, s. 388.

⁵⁵ Muhammed b. Hüseyin b. Hasan Râzî, **Kifayetü'l Enâm**, Neşr: Resul Caferiyan, Tahran, İlm, h. ş.1394/2015.

⁵⁶ Râzî, **Kifayetü'l Enâm**, s. 53.

Böylece müellifin üç eseri olduğu ortaya çıkmış oldu. Bunlar:

1. Tabsiratü'l-Avâm fî Ma'rifet-i Makâlâtî'l-Enâm,
2. Nüzhetü'l-Kirâm ve Bostanü'l-Avâm,
3. Kifâyetü'l-Enâm.

Bu üç kitap öncelikle isimleri açısından da birbirlerine benzemektedirler. Yine mukaddimelerindeki ifadeler ve kullanılan üslûb bakımından üç eserin birbirlerine yakınlığı göze çarpmaktadır. Üç eserde de müellifin adı metin içinde zikredilmemiştir. Anlaşılan o ki müellif eserlerinde kendi adını zikretmeyi pek alışkanlık haline getirmemiş ya da buna ihtiyaç duymamıştır. Bir başka ihtimalde de yaşadığı bölgede çoğunlukta olan Şâfiî halk ve idarecilerle sorun yaşamamak için böyle yapmış olabilir.

1.2.5. Tabsiratü'l-Avâm'ın Kaynakları

Tab̈siratü'l-Avâm'da atıflara bakıldığında müellifin çok çeşitli okuma yaptığı anlaşılmaktadır. Müellif, görüşlerine atıfta bulunduğu kişilerin çok yerde eserlerini de zikretmektedir. Bu eserler arasında günümüze ulaşmayanlar da vardır. Ayrıca bazı atıf yapılan görüşlerin, adı geçen eserlerde bulunmadığı durumlar da olabilmektedir. Murtazâ Râzî'nin kaynak kullanımında diğer bir problem de “kitabında diyorki...” ifadesini kullanması ve referans gösterdiği kitabın ismini zikretmemesidir. Kitap ismi zikretmemesi verilen bilgileri kontrol etmeyi güçleştirmektedir. Murtazâ Râzî'nin klasik mezhepler tarihi kaynaklarından Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin **el-Fark beyne'l-fırak** ve Şehristânî'nin **el-Milel ve'n-Nihal**'inden çokça istifade ettiği gözlemlenmiştir.

Murtazâ Râzî, Ehl-i Sünnet fırkaları söz konusu olduğunda onların birinci el kaynaklarına ulaşabilirken, Şîî fırkalar hakkında bilgi verirken onların kendi kaynaklarına değil, muhalifleri Sünnî alimler tarafından yazılmış bilgilere yer vermiş olması da dikkate değerdir.

Râzî'nin **Tab̈siratü'l-Avâm**'da atıf yaptığı kaynakları şunlardır:⁵⁷

- Nâmus, Nevâmis (Nomoi / Kanunlar), Eflatun, s. 9, 10.

⁵⁷ Bu listede Abbas İkbâl Aştîyânî'nin neşri esas alınmış ve adı geçen eserler bulundukları sayfa sırasına göre listelenmiştir.

- Kitâb-ı Keyân u Beyân [?], s. 16.
- Gunye (Kitâbü'l-Muğni) Ebû Sa'd el-Mütevellî (ö. 478/1086), s. 29.
- Tarih, (Ensâbü'l-eşraf) Belâzüri'nin (ö. 279/892-93), s. 32.
- Kitâbü Elfâz, Abdurrahmân el-Hemedânî (ö. 320/932), s. 35.
- Kitâbü't-Tarih, Vâkîdî (ö. 207/823), s. 46.
- Muhtelefi'l Hadis, (Te'vîlü Muhtelefi'l-Hadis) İbn Kuteybe (ö. 276/889), s. 52.
- Kur'an-ı Kerim (Murtazâ Râzî 172 noktada Kur'an-ı Kerim'den ayetlere yer vermiştir.)
- Kitâb-ı Muzâheke [?], Câhiz (ö. 255/869), s. 52. (Burada anlatılan hikaye el-Fark beyne'l-fırak'da "el-Câhiz'ın Kitâbü'l-Madâhık adlı kitabında naklettiğine göre" şeklinde geçiyor, Murtazâ Râzî büyük ihtimalle buradan nakletmiş olmalıdır.)
- Hiyel-i Dozdân (Kitab-ı Hiyel-i Lusus), Câhiz, s. 53.
- Kitâbü Gışsi's-Sinâât, Câhiz, s. 53.
- Kitâb-ı Nevâmis ve Mehârik [?], Câhiz, s. 53.
- Kitâbü's-Sır, Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869), s. 65.
- el-Fikhü'l-Ekber, Ebû Hanîfe (ö. 150/767), s. 91.
- Red ber Muhtediân (er-Red alâ ehli'l-ehvâ), Ebû Hafs Buhârî (es-Sagir), s. 91.
- Sahibu'l Mütkan [?], (el-Müntekâ / Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945) s. 91.
- Müstazhirî, eş-Şâfi (ö. 507/1114), s. 92.
- Kitabu's-Salâ [?], Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805), s. 93.
- Kitâb-u el-Usûl fî't-Tevhîd, Ebû E'sma Abdu'l-Vâhid Ahmed el-Buhârî [?], s. 93.
- Tarih [?], Ebû Bekir Hârizmî (ö. 383/993), s. 94.
- el-Müfredât, Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk yarısı), s. 99.
- Sahîh-i Müslim (el-Câmi'u's-sahîh) Müslim (ö. 261/875), s. 101.
- Kitâb-ı Muhadarât (Muhâdarâtü'l-üdebâ), Râgıb el-İsfahânî, s. 103.
- Müsned [?], Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), s. 104.
- el-İknâ', Mâverdî (ö. 450/1058), s. 104.
- Kitâb-ı Medher [?], Cemâleddîn Yezdî [?], s. 104.
- Tefsir (Tefsîrû's-Sa'lebî), Sa'lebî (ö. 427/1035), s. 105.

- el-Hidâye [?], Muhammed b. el-Fadlu'l-Kâzirînî [?], s. 100; Kitâbu'l-Hidâye [?], Kâzirînî Fârisî [?], s.106.
- Kitâbü'r-Red 'alâ'l-Hernusiyye el-Hurkûsiyye [?] Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), s. 106.
- Makâlât, (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn), Eş'ârî (ö. 324/935-36), s. 108.
- Kitâb-ı Makâlât-ı Eş'ârî (Mücerredü Makalâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî), İbn Fûrek İsfahânî (ö. 406/1015), s. 111.
- Kitâb-ı Ğur, (Kitâbü Gureri'l-edille / Müşkilâtü'l-gurer) Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044), s. 112.
- Kitâbü'l-ledünniyye (er-Risâletü'l-ledünniyye), Gazzâlî (ö. 505/1111), s. 118, 201.
- Mesâil'i Uhreviyât [?], Gazzâlî, s. 118.
- Kıstâsü'l-Müstekîm, Gazzâlî, s. 118.
- Münkız, (el-Münkız mine'd-dalâl), Gazzâlî, s. 118.
- Mesâil'i Uhreviyyât (el-Ecvibetü'l-Gazaliyye fi'l-Mesâili'l-Uhreviyye / Mecmû'atü Resâ'ili'l-İmâm el-Ğazzâlî içinde) s. 118.
- et-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka, Gazzâlî, s. 119.
- Bostânü'l-Ma'rife ve Tâsinü'l-Ezel (Kitâbü't-Tavâsin), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), s. 125.
- Tâsinü'l Ezel, (Kitâbü't-Tavâsin'in bölümü), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), s. 125.
- Kitâb-ı Mîzân, (Mîzânü'l-'amel), Gazzâlî, s. 128.
- er-Risâle, Kuşeyrî (ö. 465/1072), s. 134.
- Kitâbü'z-Zîne, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933-34), s. 146, 157.
- Emâlîy-i Muhammed b. Zeyd [?], Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed b. Zeyd Alevî (ö. 480/1087), s. 156.
- Kitâb-i der Zikr-i Makâlât-ı Ehl'i İslâm (el-Fark beyne'l-fırak), Abdülkahir b. Tâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) s. 164.
- Sâhib'i Kitâb-ı İhtilâf [?], s. 215.
- el-Meârif, İbn Kuteybe, s. 220.
- Hisâl (Kitabu'l-Hisal), Kesrevî (ö. 289/901), s. 221-222.

- el-Milel ve'n-Nihal, Şehristânî (ö. 548/1153), s. 228.
- Târih-i Cerîr (Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk), Muhammed b. Cerîr et-Taberî, s. 228.
- Riyad [?], Ahmed b. Zeyd b. Ahmed el-Îcî eş-Şefa'vî [?], s. 251.
- Tarih-i Kays Gaylân [?], s. 259.
- Kitâb-ı Mustahil [?] (el-Müntehal fî 'ilmi'l-Cedel?), Gazzâlî, s. 262.
- Kitâbu'l-Hiyel, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, s. 270.
- Musannafü'l-Ğarîb [?], Ebû Bekr Merdûye el-İsfahânî (ö. 410/1020), s. 271.
- Şerh-i Kerhî, Kerhî (ö. 340/952), s.271.
- Şerh-i Tahâvî, et-Tahâvî (ö. 321/933) s. 271.

İKİNCİ BÖLÜM

TABSİRATÜ'L-AVÂM'DA Şİİ FİRKALAR VE GÖRÜŞLERİ

2.1. FİRKALARIN TASNİFİ

Murtazâ Râzî, Hz. Peygamber'den rivayet edilen meşhur iftirak hadisini¹ esas almaktadır. Ele aldığı fırkaları “fırka-i naciye ve diğer sapkın fırkalar” çerçevesinde değerlendirmiştir.² Murtazâ Râzî her ne kadar 73 fırka hadisini kabul etmiş olsa da eserinde ele aldığı fırkaların sayıldığında 73'ten fazla çıkabileceğini kabul eder. Buna sebep olarak aynı fırka içinde olup farklı görüş ifade eden kimseleri de ayrıca ele almasını göstermiştir.³

Murtazâ Râzî, mezheplerin isimlendirilmesiyle özel olarak ilgilenmektedir. Nitekim iki ana grup olarak Ehl-i Sünnet ve Şîa için isimlendirmede karşıtlarının ve taraftarlarının övgü yahut yergi içeren farklı isimler kullandığını ifade etmektedir.⁴

Müellif, **Tabsiratü'l-Avâm**'ın dördüncü bölümünde Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki temel mesele olan “imamet” meselesini münazara üslubuyla ele almıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'i imam kabul edenlerin teşkil ettiği grub “*Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat*” olarak adlandırır. Bu fırka karşıtlarının ise onları zemmetmek için “*Nevasib*”⁵ ismini kullandığını söyler. İkinci ana fırka ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'yi imam kabul edenlerdir. Bunlar kendilerini “*Şîa*” yahut “*Ehl-i İman*” olarak adlandırır. Muhalifleri ise onları “*Revafız*” olarak isimlendirir.⁶

Murtazâ Râzî'ye göre karşıt görüşün bu isimlendirmeleri yergi içerdiğinden her fırka bu yergi içeren ismi kendine göre yorumlar. Ehl-i Sünnet mensupları nevâsib ismi için “eğer bir imam tayin ettiğimiz için bize bunu diyorsanız bu bizim nezdimizde

¹ Eren, **Hadis Tarih Ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme**, s. 23.

² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal s. 28.

³ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal s. 38.

⁴ Râzî, **a.e.**

⁵ Mustafa Öz, “Nâsıbe” **DİA**, c. 32, ss. 393-394.

⁶ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal s. 28.

yerilecek değil bilakis övünülecek bir şeydir. Eğer kastınız Ehl-i Beyt'e düşmanlık ortaya koyduğumuzu ima ise bu batıldır, biz Ehl-i Beyt'e karşı bir düşmanlık beslemedik" derler. Râzî bu açıklamaya cevap verir. Râzî'ye göre bir başkasının hakkını heder eden kimseye yardım etmek zulümdür. Ayrıca Râzî'ye göre imametın seçimle olması ve Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir'in imameti Ehl-i Sünnet tarafından sağlam bir şekilde ortaya konulamamıştır. Râzî, Ehl-i Sünnet'in Hz. Ebû Bekir'i imam kabul etmesini Hz. Ali'nin hakkını heder etmek ve Ehl-i Beyt'e düşmanlık olarak kabul eder. Emevîlerin Ehl-i Beyt'e yaptıkları zulümler dolayısıyla Ehl-i Sünnet'in Emevî yöneticilerine lanet edilmesine karşı olmasını buna delil göstermektedir. Râzî'ye göre Emevilere lanet eden Ehl-i Sünnet tarafından tekfir edilmektedir.⁷

Murtazâ Râzî "râfıza" kelimesinin ise lügatta terk etmek anlamına geldiğini kaydeder. İstilah olarak "râfızî"nin "Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in imametini kabul etmeyip Hz. Ali'nin imam olduğunu kabul eden" anlamında kullanılmaktadır. Râzî buradan hareketle kelimeyi "batılı terk eden kimse" olarak tanımlamaktadır.⁸ Râfıza isimlendirmesi hasımlar tarafından verilmiş bir yergi ifadesi olarak kullanılmıştır. İmamiye kaynaklarında ise Murtazâ Râzî'de de görüldüğü üzere bu isimlendirmenin olumlu anlamına işaret edilmektedir. Örneğin râfızanın Firavun zamanında Hz. Musa'nın davetini kabul edip Firavun'un ilahlığını rededenlere verilen bir isim olduğu vurgulanmıştır.⁹

2.2. ŞİÎ FİRKALAR

Murtazâ Râzî "Şîî" fırkaları kitabının on dokuzuncu bölümünde ele alır. Kendi döneminde dört Şîî fırka bulunduğunu naklederek şu isimleri verir: İmâmîler, Zeydîler, İsmâîlîler ve Nusayrîler. Bununla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

⁷ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkal s. 29-30.

⁸ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkal s. 32-33.

⁹ Bkz.: Etan Kohlberg, "İmâmiyye Şiası Geleneğinde "Râfızî" Terimi", çev. Halil İbrahim Bulut, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2004, c. II, S. 2, ss. 117-124.

“Bilesinki bu zamanda kendisini Şia olarak adlandıranlar dört fırkadan fazla kalmamıştır. Bunların ilki İmâmiler, ikincisi Zeydiler, üçüncüsü İsmâîliler, dördüncüsü Nusayrîler'dir. Bu dört fırkadan her biri diğerini tekfir eder. Biz de mevcut bu fırkaların ve bugüne ulaşmayan diğer Şiî fırkaların sözlerine biraz değineceğiz...”¹⁰

Müellifin Şia içerisinde saydığı yirmi fırka bulunmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi kendi döneminde bu yirmi fırkadan sadece dört grubun takipçileri kalmıştır. Bununla birlikte müellif takipçisi kalmamış fırkalar hakkında da bilgiler verir.¹¹

Bu fırkalarla ilgili bilgileri, Murtazâ Râzî'nin aktardığı sırayla diğer eserlerle mukayese ederek vereceğiz.

2.2.1. Tekfir Edilen Şiî Fırkalar

2.2.1.1. Sebeiyye

Murtazâ Râzî günümüzde Şiî araştırmacılar tarafından masal olarak değerlendirilip reddedilen¹² Abdullah b. Sebe meselesine¹³ ve Sebeiyye fırkasına yer vermektedir. Burada dikkat çekici husus ise müellifin kendi yaşadığı dönemde Sebeiyye fırkasına Nusayriyye denildiğini ifade etmesidir.¹⁴

Murtazâ Râzî'nin anlatımına göre Abdullah b. Sebe ve taraftarları Hz. Ali'ye, Allah demektedirler. Onların fikirlerini anlatırken Hz. Ali ve Abdullah b. Sebe'nin taraftarları arasında geçen bir hadiseyi nakleder. Bu hadisede Hz. Ali, İbn Sebe taraftarlarından bir grubu cezalandırmıştır. Murtazâ Râzî burada Hz. Ali'nin iki çukur kazdırılarak buralarda ateş yakılmasını ve İbn Sebe taraftarlarının bu çukurlara atılmalarını emrettiğini nakleder. İbn Sebe taraftarlarının ise yakarak cezalandırma emrinin kendilerinde yakîn derecesinde bir iman meydana getirdiğini, bu şekilde sadece Allah'ın cezalandırabileceğini söyleyerek Hz. Ali'nin ilah olduğu iddialarında haklı olduklarını söylemişlerdir.

¹⁰ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal s. 167.

¹¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal ss. 167-193.

¹² Murtaza'l-Askerî, *Abdullah b. Sabâ Masalı (Bir Yalancının Düzmeleri)*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul, 1974.

¹³ Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahrifi: İbn Sebe Meselesi*, Ankara, Araştırma Yay., 2005.

¹⁴ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 168.

Klasik mezhepler tarihi kaynaklarından Abdülkahir el-Bağdâdî'nin **el-Fark beyne'l-fırak** adlı eserinde anlatılan Sebeiyye ile **Tabsiratü'l-Avâm**'daki bilgilerin çok benzer olduğu görülmektedir.¹⁵ **Tabsiratü'l-Avâm**'ın ana kaynakları arasında olduğu anlaşılan **el-Fark beyne'l-fırak**'ın **Tabsiratü'l-Avâm**'ın başka yerlerinde de kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁶

Murtazâ Râzî, Sebeiyye fırkasının mensuplarının Hz. Ali öldürüldüğü zaman O'nun ölümüne inanmadıklarını aktarır. Hatta onlara göre Hz. Ali hayatta ve bulutların üstündedir. Gök gürültüsü Hz. Ali'nin sesi, yıldırımlar ise O'nun kamçısıdır. Hz. Ali yeryüzüne incek ve düşmanlarını yok edecektir.

Murtazâ Râzî, Sebeiyye'nin Hz. Ali'nin ölmediği görüşüne karşı çıkar. Öncelikle “Abdurrahman ibn Mülcem kimi öldürmüştür?” diye sorar. Onların, “Kendisini Ali suretinde gösteren bir şeytandı.” dediklerini aktarır. Murtazâ Râzî: “O halde İbn Mülcem'e lanet etmek uygun değildir, çünkü bırakın Hz. Ali'ye eziyet etmeyi, şeytanı öldürmesi nedeniyle İbn Mülcem övgüye bile layıktır”¹⁷ demektedir.

2.2.1.2. Kâmilîyye

Murtazâ Râzî, Kâmilîyye fırkasının Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'ye bey'at etmemeleri nedeniyle sahabeyi küfürle itham ettiğini söyler. Yine onlara göre Hz. Ali de sahabenin tavrı nedeniyle onlarla savaşmadığı için kâfir olmuştur. Murtazâ Râzî bu fırkanın görüşlerini el-Bağdâdî'nin¹⁸ verdiği bilgilerden yararlanarak nakleder. Kâmilîyye'nin görüşlerini bu fırkadan olan şair Beşşar b. Burd'a (ö. 167/783) sorulan sorulara şiir olarak verdiği cevaplar üzerinden aktarmıştır. Onun aktardığına göre Beşşar b. Burd'a Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali hakkında ne düşündüğü sorulmuş O ise şiir olarak verdiği cevabında Hz. Ali'yi ateş, Hz. Ebû Bekir,

¹⁵ Krş: Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 167. / Abdülkadir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, 7. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, Mart 2014, s. 177.

¹⁶ **Tabsiratü'l-Avâm**'ın tahkikini yapan Cafer Vâizî de eserin kaynakları arasında el-Fark beyne'l-fırak'ı da tespit etmektedir. Özellikle altıncı bölümde Mutezile ile ilgili bilgilerinin çoğunun bu kitaptan tercüme edilerek alındığını ifade etmektedir. Cafer Vâizî, “Mukaddime-i Musahhih” (**Tabsiratü'l-Avâm**, tahkik edenin girişi), ss.73-74.

¹⁷ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 168.

¹⁸ Krş: el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 41.

H. Ömer ve H. Osman'ı toprak olarak teşbih etmiştir. Bu teşbihinde İblis'in ateşi toprağa üstün tutmasını tasvip ederek ateşi övmüş ve toprağı yermiştir.

Murtazâ Râzî bu bölümde Beşşar b. Burd'un ateşi öven beyitlerine karşı aynı dönemde yaşamış Safvan Ensârî'nin beyitlerini alıntılararak bir nevi cevap vermiştir. **Tabsiratü'l-Avâm**'da yer alan Ensârî'nin bu beyitleri, El-Bağdâdî'nin **el-Fark beyne'l-fırak** eserinde Kamiliyye'yi anlattığı bölümde daha uzun bir şekilde yer almaktadır.¹⁹

2.2.1.3. Beyâniyye

Beyan b. Sem'ân'a (ö. 119/737) nispet edilen bu fırka Murtazâ Râzî'nin verdiği bilgilere göre, yaratıcının insan sureti şeklinde olduğunu kabul etmektedir. Bu inanışa göre her şey yok olacak sadece O'nun yüzü yok olmayacaktır. Murtazâ Râzî, Beyan b. Sem'ân'ın sihir yaptığını aktarır. Bu anlamda taraftarlarının, Beyan'ın Zühre Yıldızı'nı çağırdığı ve onun da bu davete karşılık verdiği iddiasını kaydetmiştir. Ayrıca bu sihir işini; *"Bu (Kur'an), insanlar için bir beyan, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür."*²⁰ mealindeki ayette "Beyan" ifadesi geçen kısmını okuyarak yaptığını söyler.

Murtazâ Râzî, hulül inanışına sahip olan Beyan'ın, Allah'ın ruhu Ali'ye, Ali'den sonra Muhammed b. el-Hanefiyye, ondan sonra oğlu Ebu Haşim'e ve ondan sonra da kendisine geçtiği iddiasında bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca onun ilahlık iddiasında bulunduğunu da ifade etmiştir.

Murtazâ Râzî, bu itikada sahip olanın kâfir olduğunu söyleyerek konuyu üç açıdan izah eder. Birincisi; Allah'a suret nispet ettiğinden kâfirdir, der. Çünkü sureti olursa cisim olur, Allah'ın cisim olması mümkün değildir. İkinci olarak, Allah, kâdem sıfatının sahibidir, sonu yoktur ezelîdir. Suret nispet etmekle Allah muhdes olacağından ve muhdes de yok olacağı için, muhdes olmak yaratana yaraşmaz. Üçüncüsü, ilahlık iddiasında bulunan kâfir olur. Muhtaç bir varlık olduğunu bilen insan ilah olduğunu iddia etmez; çünkü bilir ki muhtaç olmak yaratıcıya yaraşmaz.

¹⁹ el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 41-42.

²⁰ Âl-i İmrân, 3/138.

Murtazâ Râzî, Beyan'ın taraftarlarına “Eğer Beyan, ilah ise niçin öldürülmesini engellemedi?” diye sorar. “Madem o “ism-i a'zam”ı biliyordu o halde Allah'dan başka kimse ona eziyet edememeliydi. Oysa ki [Emevi valisi] Halid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/743) onu öldürdü.”²¹

Murtazâ Râzî'nin bu fırka hakkında aktarılan bilgileri de el-Bağdâdî'nin **el-Fark beyne'l-fırak** adlı eserinden aldığı anlaşılmaktadır. Her iki eserde de yukarıda zikredilen ayet delil olarak getirilmektedir.²²

2.2.1.4. Muğîriyye

Murtazâ Râzî'nin Muğîriyye fırkasıyla ilgili kaynağının da Bağdâdî'nin **el-Fark beyne'l-fırak**'ı olduğu anlaşılmaktadır.²³ Bağdâdî'nin kaydettiğine göre Muğîre b. Saîd el-İclî (ö.119/737), Hz. Hasan soyundan Muhammed b. Abdullah'ın mehdi olduğunu iddia ederek onun adına davette bulunmuş ve dönemin Kûfe valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî tarafından öldürülmüştür. Bağdâdî'de oldukça detaylı sayılabilecek Muğîriyye bölümünün Murtazâ Râzî tarafından özetlenerek alındığı anlaşılmaktadır. Burada Murtazâ Râzî ilginç bir şekilde “hasımlarının ifadesidir” diyerek kaynağına tarafsızlık bakımından ihtiyatla yaklaşmaktadır. Neticesinde yine bir ihtiyat ifadesiyle “eğer bu anlatılanlar doğruysa” diyerek Muğîre ve ashabının kâfir olduğunu beyan etmiştir.

Murtazâ Râzî'nin anlatımına göre, Muğîre ve takipçileri, Onun “Nebî” olduğuna inanmaktaydı. Muğîre'nin ism-i a'zam'ı bildiğini söylüyorlardı. Onlara göre bu onun bir mucizesiydi ve bununla ölüyü diriltiyordu. Murtazâ Râzî onların bu görüşlerini tenkit ederken şu soruyu yöneltmektedir: “Niçin Halid-i Kasrî onu öldüreceği zaman bu ism-i a'zam ile onun tuzağını kendinden uzaklaştırmadı?”²⁴

Râzî'nin aktardığına göre Muğîre, mâbudunun nurdan olduğunu ve başında nurdan bir taç bulunduğunu söylüyordu. Yine Muğîre'nin, Allah'ın âzâları olduğunu, kalbinin hikmetin kaynağı olduğunu ve harfleri de onun âzâları gibi kabul ettiğini nakleder. Elif

²¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 170.

²² el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 180.

²³ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 182.

²⁴ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 170.

harfî onun iki ayağı misalidir. Allah mahlûku yaratacağı zaman başında bir taç olduğu halde ism-i âzâm'ı söylemiştir. Murtazâ Râzî bu görüşleri aktardıktan sonra “Allah Teâlâ bu mülhidlerin söylediklerinden münezzehtir.” der. Murtazâ Râzî, bu fırka ile ilgili söylediklerinin tamamının hasımlarının ifadeleri olduğunu özellikle vurgulamaktadır. “Eğer bu doğruysa” diyerek “Muğîre ve ashabı şüphesiz kâfir olmuştur” hükmüne varmaktadır.²⁵

2.2.1.5. Mansuriyye

Murtazâ Râzî'ye göre Mansuriyye fırkasının mensupları Ebu Mansur el-İclî'nin (ö. 123/741) göğe yükseltildiğini, Allah'ın onun başını okşadığını, ondan sonra gökten indiğini söylerler. “*Gökten düşmekte olan parçalar görseler, ‘Bunlar, üst üste yığılmış bulutlardır.’ derler*”²⁶ ayetiyle Allah'ın Ebu Mansur el-İclî'yi çağırdığını iddia ediyorlardı.

Abdülkahir el-Bağdâdî'nin **el-Fark beyne'l-fırak**'ında daha detaylı ele alınan Mansuriyye fırkası hakkındaki bilgilerin Murtazâ Râzî tarafından özetlendiği anlaşılmaktadır. Bağdâdî'nin verdiği bilgilere göre Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafi (ö.127/744), Ebu Mansur el-İclî'yi asarak idam etmiştir.²⁷

2.2.1.6. Hattâbiyye

Murtazâ Râzî Hattâbiyye fırkasının Ebu'l-Hattâb Esedî (ö.138/755) adına nispetle bu adı aldığını söyler. Fırka mensupları Ebu'l-Hattâb'ın peygamber olduğunu söylüyorlardı. Daha sonra onun ilah olduğunu iddia etmişlerdi. Fırka mensuplarının bazıları Ca'fer es-Sâdık'ın (ö.148/765) ilah olduğunu ancak Ebu'l-Hattâb'ın ondan daha faziletli ve daha üstün olduğunu söylüyorlardı. Murtazâ Râzî: “Eğer Ebu'l-Hattâb daha faziletli ve daha üstün ise nasıl Ca'fer es-Sâdık ilah olur.” diye sormaktadır.²⁸

Hattâbiyye fırkasının mensupları Bakara suresi 67. ayetteki “...Allah size bir sığır kesmenizi emrediyor...” ifadesindeki “Bakara/Sığır” kelimesiyle Hz. Aişe'nin

²⁵ Râzî, a.e.

²⁶ Tur, 52/44.

²⁷ el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 187.

²⁸ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 171.

kastedildiğini iddia etmişlerdir. Yine Maide suresi 90. ayetteki “...içki, kumar, dikili taşlar ve fal okları...” ifadeleriyle Allah’ın, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ı kastettiğini iddia etmişlerdi. Yine Nisa suresi 51. ayetteki “Cibt ve Tağut” ifadeleriyle Amr b. As ve Hz. Muaviye’nin kastedildiğini iddia etmişlerdir.

Bu ayetlerle ilgili iddiaların Abdülkahir el-Bağdâdî’nin **el-Fark beyn el-fırak**’ında Hattabiyye ile ilgili bölümünde²⁹ bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla Murtazâ Râzî’nin bu bilgileri başka bir kaynaktan almış olması gerekir.

Murtazâ Râzî Hattabiyye fırkası ve bundan önce anlattığı Sebeiyye, Kâmilîyye, Beyânîyye, Muğiriyye ve Mansuriyye fırkaları için “Bizim nazarımızda kafirdirler.” demektedir. Ca’fer es-Sâdık’ın, Ebu’l-Hattâb ve beraberindekilere lanet ettiğini belirtmiştir.³⁰

2.2.1.7. Gurâbiyye

Murtazâ Râzî’nin anlatımına göre Gurâbiyye fırkasının mensupları, Allah’ın Cebrail’i Hz. Ali’ye gönderdiğini, Cebrail’in hatayla Hz. Muhammed’e gittiğine inanmaktaydı. “Karganın kargaya benzediği gibi Muhammed de Ali’nin benzeriydi.” diyorlardı. Bu fırka, Sâhibu’d-Denes (pis/necis/fasık) dedikleri Cebrâil’e, risaleti Hz. Ali yerine Hz. Muhammed’e götürdüğü için lanet eder.

Gurâbiyye, Hattâbiyye’nin bir koludur. Ca’fer es-Sâdık, Ebu’l-Hattâb’a lanet etmiş ve kendi yanından uzaklaştırmıştır. Murtazâ Râzî’ye göre Ca’fer es-Sâdık kime lanet etmişse o kâfir olmuştur.³¹

2.2.1.8. Şerii’yye [Şuraiyye, Nemîriyye]

Tabsiratü’l-Avâm’da, Nusayriliğin de adına nispet edildiği Muhammed b. Nusayr en-Nemîri’ye (ö.270/883) nispetle Nemîriyye denilen fırka ile eş-Şurayi’ denilen bir adama nispetle Şuraiyye ismini almış fırka birlikte ele alınmaktadır. Şuraiyye mensupları Allah’ın Hz. Peygamber’e, Hz. Ali’ye, Hz. Fâtıma’ya, Hz. Hasan ve Hz.

²⁹ el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 191.

³⁰ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 171.

³¹ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 171. Gurâbiyye fırkasıyla ilgili başlıkta **Tabsiratü’l-Avâm**’ın basılı nüshaları arasında farklar olduğu anlaşılmaktadır. Vâizî tarafından yeni yayımlanan tahkikte bazı bilgilerin yer almadığı görülmektedir. Vâizî neşri, ss. 380-381.

Hüseyin'e hulul ettiğini kabul etmekteydi. Onlar adı geçenlerin ilah olduklarını söylüyorlardı. Nemirîyye mensupları ise, Allâh'ın Hz. Ali'ye hulul ettiğini ve onun ilah olduğunu söylüyorlardı. Murtazâ Râzî'ye göre bu görüşler küfür ve dalalettir.³²

2.2.2. Savunulan Şîî Fırkalar

2.2.2.1. Hişâmiyye

Murtazâ Râzî, Hişamiyye fırkası için Eş'ârî'nin adını vererek onun **Makâlât**'ındaki bilgileri alıntılamaktadır. Burada Eş'ârî'nin zikrettiği Mutezilî âlimlerden Ebü'l Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849) ve Câhız'ın (ö. 255/869) konuyla ilgili ifadelerini Murtazâ Râzî de nakletmektedir.

Murtazâ Râzî'nin de aktardığı gibi Ebü'l-Hüzeyl, Hişâmiyye'den birisine (Eş'ârî'nin açıkça adını verdiği Hişam b. Hakem'e) “Allah mı büyüktür yoksa dağ mı?” diye sorar, Hişam “Dağ” der. İbn Râvendî, Hişam'ın “Allah ile cisimler arasında benzerlik vardır ve benzemeye en layık odur; çünkü bu benzeme yaratıcının varlığına delil teşkil ediyor” dediğini aktarır. Câhız'dan aktarıldığına göre, Hişam “Allah'tan ayrılıp yerin altından geçen ışınlarla Allah, toprağın altında her ne varsa bilir; eğer o ışınlar olmasaydı Allah yerin altında ne olduğunu bilemezdi” demektedir. Eş'ari ise; Hişam'ın, “Ma'bûd kendi karışıyla yedi karıştır” dediğini kaydetmektedir.³³

Murtazâ Râzî ayrıca Bağdâdî'nin **el-Fark beyn el-Fırak**'ında yer alan bazı farklı bilgilere işaret eder. Buna göre Hişamiyye parçalanmayan cüzü (cuz'un lâ-yetecezzâ) mümkün görmektedir.³⁴ Hişam'a göre Allah cisimdir ancak bildiğimiz cisimler gibi değildir.

Murtazâ Râzî daha önce anlatılan sekiz fırkayı kâfir saymaktadır.³⁵ **Tabsiratü'l-Avâm** müellifi, Hişam b. el-Hakem ve Hişam b. Sâlim hakkındaki klasik mezhepler tarihi kaynaklarındaki bu bilgileri nakleder ve ayrıca bu bilgileri tenkit etme gereği

³² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 171.

³³ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri**, çev: Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Kabalcı, 2015, s. 61; Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, ss. 171-172.

³⁴ el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 51.

³⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 172.

duyar. Bu iki Şîi alim hakkında verilen bilgilerdeki görüşlerden onları tezkiye ederek savunmaya geçer. Murtazâ Râzî'ye göre bu âlimlerin görüşleri diye anlatılanlar, hasımlarının sözleridir, aslı yoktur. Bu konuların cümlesi Nevâsıb'ın bahsettiği konulardır. Şia, Hz. Ali taraftarlarına düşmanlık besleyenler için Nevâsıb/Nâsibe tabirini kullanmaktadır. Murtazâ Râzî'ye göre hasımların buna benzer sözleri uydurmalarının amacı avâmın İmamiye fakîhlerinden nefret ederek kâfir olduklarına inanmalarını sağlamaktır.

Murtazâ Râzî, Hişam b. Hakem'in görüşlerini yorumlar. Ona göre Hişam b. Hakem'in "Allah cisimlere benzemeyen bir cisimdir" sözü, Allah kendi varlığıyla kaimdir anlamındadır. Bu söz lafız açısından yanlış ancak mana itibarıyla doğrudur. Hişam bu sözden de tövbe etmiştir. Hişam Medine'ye gittiğinde Ca'fer es-Sâdık tevbe edene kadar yanına almayacağına dair yemin etmiştir. Hatasını anlayan Hişam tevbe etmiştir. Hişam'ın bu görüşünü Ca'fer es-Sâdık'a izafe ettiğine dair iddia hasımlarına aittir.

Murtazâ Râzî'ye göre Hişam b. Salim'den rivayet edilenlerin İmamiye nezdinde bir kıymeti yoktur. Bunlar ancak hasımların kitaplarında bulunur. Bu yüzden Râzî yukarıda geçen ve ona ait olduğu iddia edilen ifadelerin İmamiye mezhebi aleyhine bir hüccet olamayacağını kaydeder. Ayrıca Murtazâ Râzî: "Velev ki doğru olsun; o, hataya düşmüştür ve hatadan da münezzeh değildir ve üstelik tövbe de etmiştir." demektedir. Bu tövbesinin delili de Ca'fer es-Sâdık'ın hayatta olduğu dönemde yanına gitmesidir. Eğer o tevbe etmemiş olsaydı Ca'fer es-Sâdık, onun yanına gelmesine izin vermezdi.

Râzî, bu savunmasını ilginç bir örnekle desteklemektedir. Onun iddiasına göre Eş'ari önceden Mutezilî idi. Uzun zamandan sonra Cebriye olduğunu izhar ederek Ehl-i Haşiv'in düşüncelerine katıldı. Eğer bu durum İmamiyye için kusur ise Eş'ari'nin durumu bundan daha kötüdür; çünkü o Mutezilî olduğu dönemdeki tüm düşüncelerine muhalefet etti. Hişam b. Salim ise, eğer rivayetler doğruysa, ancak iki ya da üç meselede İmamiyye ile ters düşmüştü.³⁶

³⁶ Murtazâ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 172.

2.2.2.2. Yûnusiyye

Eş'arî'nin **Makâlât**'ında verdiği bilgilere göre Âl-i Yaktîn'in azadlı kölesi Yunus b. Abdurrahman el-Kummî (ö. 208/823), Arş'ın taşıyıcılarının Allah'ı taşıdığını iddia etmekteydi. Yunus, taşıyıcıların onu taşımaya güçlerinin yettiğine dair deliller getirmiş ve bu anlamda taşıyıcıları çok ince iki ayağı tarafından taşınan turna kuşuna benzetmiştir.³⁷ el-Bağdâdî de bu iddiayı zikreder.³⁸

Ancak Murtazâ Râzî, Yunus'a nisbet edilen bu iddialara eserinde yer vermemiştir. O, Yunusiyye başlığı altında Allah'ın cisim olduğu ve yüzünün insan yüzüne benzediğine dair Yunus'a nisbet edilen görüşleri ele almış ve bunların Yunus'a nisbet edilmesini reddetmiştir.

Murtazâ Râzî, Yunus b. Abdurrahman'ı Ali er-Rıza'nın (ö.202/819) büyük öğrencilerinden biri olarak tanıtır. İsmi Yunus b. Abdurrahman b. Yaktîn olarak kaydetmektedir. Bu bilgiye göre Yunus b. Abdurrahman, Âl-i Yaktîn'in azadlı kölesi değil Yaktîn'in torunu olmaktadır. Allah'ın cisim olduğu ve yüzünün insan yüzüne benzediği görüşüyle ilgili olarak, Murtazâ Râzî, "Yunus'un Rıza'nın büyük öğrencilerinden olması ve dinin esaslarını ondan öğrenmesi dolayısıyla" ona nisbet edilen bu iddialar "yalandır" demektedir. "İmam Rıza'nın inancına göre, Allah hiçbir mahlukâta benzemez." Allah'ın yüzünün insan yüzüne Yunus'un nin tartıştığı Râzî³⁹ benzediğini kabul ettiğine dair iddia Eş'arî ve el-Bağdâdî'nin kitaplarında yoktur.

2.2.2.3. Mufaddaliyye

el-Eş'arî, Mufaddaliyye'nin reisine, sarraf olduğu için, Mufaddal⁴⁰ ismi verildiğini aktarır. Eş'arî, bu fırkanın görüşlerini aktarırken Mufaddaliyye'nin de Hattabiyye gibi Ca'fer es-Sâdık'ın ilah olduğuna inandıklarını kaydeder. Ca'fer es-Sâdık'a nübüvvet ve risâlet isnat ettiklerini de ifade eder. Ayrıca Ca'fer es-Sâdık'ın Ebu'l-Hattab'ı

³⁷ el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 64

³⁸ el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 52.

³⁹ Murtazâ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 173.

⁴⁰ Mufaddal b. Ömer es-Sayrafi el-Cu'fi (II/VIII. yüzyıl)

meclisinden uzaklaştırması nedeniyle Mufaddaliyye'nin Ebu'l-Hattab'la görüş ayrılığına düştüğünü bildirir.⁴¹

el-Bağdâdî de bu fırkayı Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra Hattabiyye'den ayrılan bir kol olarak zikreder. Fırkaya, Mufaddal es-Sayrafî denen bir adama mensubiyetinden dolayı el-Mufaddaliyye dendiğini aktarır. el-Bağdâdî'ye göre de Mufaddaliyye Ca'fer es-Sâdık'ın Ebu'l-Hattab'dan uzaklaşması nedeniyle onlar da Ebu'l-Hattab'dan uzaklaşmıştır.⁴²

Şehristânî, Mufaddal es-Sayrafî'nin Mufaddaliyye'nin lideri olduğunu kaydetmektedir. Şehristânî de Mufaddaliyye'nin Ca'fer es-Sâdık'ın ilahlığına inandıklarını zikretmiştir.⁴³

Murtazâ Râzî, Mufaddaliyye fırkası hakkında yukarıda zikrettiğimiz klasik mezhepler tarihi kaynaklarında olmayan bazı bilgiler vermektedir. Murtazâ Râzî, Mufaddaliyye'nin reisi Mufaddal'ın görüşlerini savunmuştur. Mufaddal'a nisbet edilen “Allah nurlara benzemeyen bir nurdur” sözünün ona ait olmadığını ve iftira olduğunu kaydeder. Buna delil olarak Mufaddal'ın yazdığı eserleri gösterir. Râzî'ye göre Mufaddal, eserlerinin hiçbir yerinde bu bilgiye yer vermemiştir. Murtazâ Râzî, “tasârif-i Mufaddal” ifadesini kullanmakla birlikte ona ait eserlerden hiçbirini ismen zikretmemiştir.

Râzî, Mufaddal'ın Ca'fer es-Sâdık'tan “Allah, içinde zulmet olmayan nurdur, içinde batıl olmayan hakdır ve içinde yalan olmayan doğruluktur.” dediğini rivayet etmiştir. Râzî, bu sözü, “Nevâsıb'ın” açıktan Ca'fer es-Sâdık'ı tenkit edemeyip Mufaddal üzerinden onu kötüleme girişimi olarak görmektedir. Ca'fer es-Sâdık'ın bu sözünü şöyle yorumlamaktadır: “Allah yeri ve göğü aydınlatandır, kendisinde batılın olmadığı hakdır ve yalan söylemeyen doğruluktur. Allah buyuruyor ki; ‘Allah yerin ve göğün nurudur.’ (Nur, 24/35). Eğer Ca'fer es-Sâdık'ın söylediği çirkinse öyleyse bu Kur'an'ı kınamaktır.”

⁴¹ el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 43.

⁴² el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 193.

⁴³ Muhammed eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, çev.: Mustafa Öz, İstanbul, Litera, 2011, s. 164.

Murtazâ Râzî, âlemi birbirine zıt iki kadîm aslın yarattığına inanan din veya mezheplere verilen genel isim olarak Seneviyye'nin düalist/ikili tanrı anlayışını akla getiren bu görüşleri reddetme gereği duyar. Râzî “bu söz Seneviyye'nin “Allah nurdur demesi anlamındadır” eleştirisine yol açacağına da farkındadır. Buna cevap olarak şu açıklamayı yapmaktadır:

“Seneviyye, Allah'ı cisim olan aydınlık anlamıyla nur olduğunu söylüyor. İmam'ın söylediği anlam ise Kur'an'daki anlamıyla, hakkı aydınlatan, yaratılmışlara zâhiri delilleriyle doğru yolu bulduran anlamındadır. Bilesin ki, bu söz doğrudur ve onda hiç şüphe yoktur. Allah şöyle buyuruyor: ‘Şüphesiz Tevrat'ı biz indirdik. İçinde bir hidayet, bir nur vardır.’ (Maide, 5/44) Bunun manası, onda aydınlatıcı cisimler var demek değildir. Bunun doğru anlamı; “Tevrat'ta doğru yolu aydınlattık” demektir. Öyleyse Ca'fer es-Sâdık'ın sözü, Allah'ın sözüne uygundur.”⁴⁴

2.2.2.4. Zurâriyye (Temîmiyye)

Murtazâ Râzî, hasımlarının Zurâre b. A'yen'e (ö. 150/767) nisbet ettikleri “Allah musmeddir, yani cevfi (boşluk) değildir.” dediği iddiasını aktardıktan sonra bunu “...yalan ve Nevasıb'ın sözüdür” diyerek reddetmiştir. Ona göre Zurâre'ye yapılan bu tenkit, aslında Ca'fer es-Sâdık'tan şu sözü işittiğini aktardığı içindir: “Samed, cevfi olmayan Musmed'dir.” Zurâre'nin Ca'fer es-Sâdık'dan rivayet ettiği bu sözü Murtazâ Râzî tevil etmeye çalışmıştır. Ona göre “cevfi olmayan şey” Samed'in lügattaki manalarından birisidir. Bunu desteklemek için Ahmed b. Hanbel'in “Samed, cevfi olmayan şeydir” dediğini kaydetmektedir. Râzî'ye göre Ca'fer es-Sâdık'ın ifadesi de bu lügavi beyandan başka bir şey değildir. Yoksa Allah'ın sıfatlarını ispat anlamına gelmemektedir. Ayrıca Ca'fer es-Sâdık'tan “Samed, yemek yemeyendir” ve “Samed ihtiyaçların istendiği kimsedir.” sözlerinin rivayet edildiğini aktarmıştır.

Murtazâ Râzî, bu bölümde Muhammed Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın ashabından olduğu söylenen Sedîr Sayrafi⁴⁵ [?] hakkındaki bir iddiayı ele alır. Sedir Sayrafi'nin ‘Allah, istediği her bir cisimle birleşen, hareketli ve saf bir nurdur’ dediği

⁴⁴ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbâl, s. 173.

⁴⁵ Sedir b. Hakîm es-Sayrafi, Muhammed Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın ravileri arasında yer aldığı kaynaklarda geçmektedir. Bkz: Ebu Talib Yahya b. Hüseyin b. Harun El-Haruni, *Teysîrü'l-metâlib*, Amman, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, h. 1422/2002, s. 647.

nakledilmiştir. Bunu reddeden Murtazâ Râzî, söyleyenleri de yalancılıkla suçlamıştır. İddia sahiplerine “Hangi Şia kaynağında bu ifadeyi bulduğunuzu gösterin!” demektedir. “Birisi Şâfiî’nin, Ebû Hanîfe’nin nura, zulmet dediğini iddia etse kabul eder misiniz?” Eğer ‘Kabul ederiz’ derse cahildir. Eğer ‘Ehl-i sünnet’ten kimse onlardan rivayette bulunmadığı için kabul etmeyiz’ ve eğer ‘Olsaydı naklederlerdi.’, derlerse; deriz ki, sizin bu Sedir Sayrafi’nin söylediğini iddia ettiğiniz şey hiçbir Şiâ kaynağında nakledilmiyor; eğer doğru olsaydı kitaplarda yazılmış olurdu. Böylelikle hasmının verdiği cevaplardan delillendirilerek Şiî kitaplarında yazılı olmayan bu iddianın yalan olduğunu kaydetmektedir.⁴⁶

2.2.3. İsimsiz Fırkalar

2.2.3.1. Onüçüncü Fırka

Murtazâ Râzî, Onüçüncü Fırka başlığı altında ayrı bir fırka olarak değerlendirdiği İshak b. Gâlib [?], Abdullah b. Senân [?], Muhammed b. Müslim (ö.150/767), Ebu Hamza Sümâlî (ö.150/767), Hamran b. A’yân (ö.150/767) ve Eban b. Tağlib’in (ö.141) görüşlerine yer verir. Onların, “Allah diğer şeylere benzemeyen bir ‘Şey’dir. Ne cisimdir ne suret. Hiçbir şey ona benzemez ve o, hiçbir şeye benzemez.” görüşünü İmamiye fırkasının görüşü olarak kabul etmiştir. Allah’ın sıfatları tartışmasında, “İmâmiyye mezhebinin kanaati budur ve eğer birisi bunun dışında bir şeye inanıyorsa, o inanç, bâtil ve fasittir. Bunun dışında bir şey söyleyen sapkındır” diyerek kendi⁴⁷ itikadını da ortaya koymuştur.

2.2.3.2. Ondördüncü Fırka

Murtazâ Râzî, bu başlık altında “rü’yetullah” meselesine değinir. Rü’yetullah hakkında Meysem Temmâr (ö. 183/799), Ebu Basir⁴⁸ ve Hişam b. el-Hakem’in görüşleri olarak tartışılan iddiaları ele almaktadır. Adı geçen âlimlerin “İmamımız

⁴⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, ss. 173-174.

⁴⁷ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 174.

⁴⁸ İmamiye rical kaynaklarında bu isim aynı dönemde iki kişi için kullanılmıştır. Ebu Bâsir Yahya bin Ebi'l Kâsım Esedî (ö.150/767) ve Ebu Bâsir Leys bin Bahterîy-i Mûrâdî (Hicri ikinci yüzyılın ilk yarısında yaşamış), ikisi de İmam Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın tâbilerindendir. Detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Pakteçî, “Ebu Basir”, *Dâiratü'l Meârif-i Bozorg-i İslâmî*, c. 5, yay.: Merkez-i Dâiratü'l Meârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran, ss. 213-216.

buyurduki Allah kıyamet gününde gözle görülecek” dedikleri nakledilmektedir. Murtazâ Râzî’ye göre bu ifadeyi Hişam b. el-Hakem ve Hişam b. Sâlim dışında kimse söylememiştir. İmâmiyye’nin tamamı Allah’ın dünyada da ahirette de görülemeyeceğine inanır. Murtazâ Râzî’ye göre onların bu konudaki dayanağı Resulullah’ın hadisi, Kur’an ve aklî kesin delillerdir. Ayrıca bunu söyleyen iki Şîî âlim “masum” değillerdir.

Murtazâ Râzî, yukarıda adı geçen iki Şîî alimi tezkiye adına sahabenin hatası kabilinden Hz. Ömer ile ilgili bir örnek vermektedir. Allah’ın “(Ey Muhammed!) Şüphesiz sen öleceksin ve şüphesiz onlar da öleceklerdir.” (Zümer, 39/30) buyurmasına rağmen, Hz. Ömer “Resul ölmedi, onu, İsa’yı yükselttikleri gibi göğe yükselttiler” demiştir. Hz. Ömer’in Görüldüğü gibi açık ayet bulunmasına rağmen ⁴⁹ bu tavrını ayete muhalefet ve hata kabilinden örnek olarak göstermiştir.

Şîîlerden bir gruba nisbet edilerek, “Allah bâtıla hükmediyor, küfrü, cahilliği, çirkinliği o yaratıyor” dedikleri nakledilmektedir. Murtazâ Râzî’ye göre bu ifade yalandır ve İmâmiyye’den hiç kimse bu sözü söylememiştir. İmâmiyye’nin hiçbir kaynağında bu söz bulunamaz. Ona göre bir müslümanın Allah’a böyle bir şey atfetmesi imkansızdır.

Murtazâ Râzî bu bölümde, Ebu’l-Atâhiye’ye⁵⁰ (ö. 210/825) nisbet edilen cebir görüşünü değerlendirerek bu görüşün İmamiyye mensuplarının tamamının görüşüymüş gibi genelleme yapılmasını reddetmektedir. Ebu’l-Atâhiye’nin fıkıhta İmamiyye; itikatta Cebriye olduğunu söyler. Ancak o ne fakihti ve ne de usulüddin alimiydi. Her İslam fırkası içinde bunun gibi sapık ve batıl fikirleri olan kimseler bulunabilir demektir. Bu durumu savunma anlamında Murtazâ Râzî şu görüşleri aktarır:

“Şâfiî ve Hanefilerin içinden bazı kimseler çoğunluğun okuduğu kelim ve fıkıh usulünün aksine, daha çok felsefe ve mantık okuyorlar. İslâmi ıstılah ve ibareler o kitaplarda nadiren bulunabilir. İlginçtir ki, Şâfiî’nin ilk dönem büyüklerinden olan Râgıb [el-İsfahânî] (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) ve son dönem büyüklerinden Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) tefsir

⁴⁹ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 175.

⁵⁰ Abbâsî devri şairlerinden. Bkz. Erol Ayyıldız, “Ebü’l-Atâhiye”, **DİA**, c. 10, ss. 107-108.

yazdılar. Hiçbir Müslüman, onların bu Kur'an tefsirindeki söz ve lafızlara verdiği anlamlara inanmaz. Tabileri bu şahısları bilgin kabul edip ve onların bu sözlerini hakikat olarak addediyorlar. Oysa ki Ebû Ali [İbn] Sînâ (ö. 428/1037) ve Ebû Nasr Fârâbî (ö. 339/950) kadar hiç kimsenin ümmet üzerine minnet borcu yoktur. Zira onlar hakikatları söylüyorlardı ki bugün onlara filozof diyoruz. Şafîîlerin imamlarından birisine verdikleri lakaplardan birisi Hüccetullah ale'l-halâik (Allah'ın yaratıklar üzerindeki delilleri). Bu onlar için bir ayıp değildir. Cebrî olan Ebu'l-Atâhiye'nin cehaletinin İmamiyye mezhebine mensup olanlar için bir ayıp olması aklen kabul edilemez.”⁵¹

Murtazâ Râzî Ebu'l-Atâhiye'ye nisbet edilen cebr görüşünü değerlendirip İmamiyye mensuplarının hepsi için genellenmesini reddederken dikkat çekici bir örnek vermektedir:

“Siyer ve tarih kitaplarını okuyan herkes, ‘cebr’i İslam’da ortaya çıkaran ilk kişinin Muâviye b. Ebû Süfyân olduğunu ve cebrin esaslarını onun ortaya koyduğunu bilir. Bundan dolayı da Mü'minlerin Emiri Ali şöyle buyurmuştur: Tevhid ve adalet Nebevîdir, cebr ve teşbih Emevîdir.”⁵²

Murtazâ Râzî'ye göre Sedir Sayrafi, Mufaddal Cu'fi, Zürrare b. A'yen, Şeytan ut-Tâk denilen Mü'min et-Tâk'ın⁵³ (ö.160/777) görüşlerini hasmane bir tavırla ele alanlar onların tenâsüh ehli olduğunu iddia etmişlerdir. Yine bu hasmane tavıra sahip kimselerin Hişam b. Salim, Hişam b. el-Hakem, Ebu Basîr ve Beyan'ın çocuklara hak etmediği halde acı ve ızdırırıp çekirtmenin caiz olduğu görüşünde olduklarını ve adı zikredilen alimlerin bu fiili işleyenlerin de cezaya müstehak olmadığını söylediklerini iddia etmişlerdir. Murtazâ Râzî'ye göre bu söylenenler batıl ve yalandır. Bahsedilen görüşler Beyan'ın, Muğiyre'nin ve Ebul Hattab'ın akidesidir. Murtazâ Râzî onların kâfir olduğunu ve Câfer-i Sâdık'ın onlara lanet ettiğini tekrar ifade etmektedir. Ayrıca nisbet edilen bu iddiaları yalan olarak nitelemekte “bu görüşleri ulemanın ve imamların hiçbir eserinde bulamazsınız” demektedir.⁵⁴

⁵¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, ss. 175-176.

⁵² Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 176.

⁵³ Bkz: Halil İbrahim Bulut, “İlk Şîî Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler”, *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, S. 17, ss. 69-99.

⁵⁴ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 176.

Görüldüğü gibi Murtazâ Râzî, Hişam b. Salim, Hişam b. el-Hakem gibi ilk dönem Şîî alimler içerisinde İmamiyye'nin temsilcileri sayılanları ayrı tutup savunmakta, tezkiye etmektedir. Şîî ama İmamiyye dışında kalan diğer alimler hakkında hasımlarının isnad ettikleri görüşleri nakletmekte de bir beis görmemektedir. Daha önce de farklı yerlerde işaret edildiği gibi, İmamiyye dışındaki Şîî fırkalarla ilgili kaydettiği bilgileri çoğunlukla sünni kaynaklardan almaktadır.

2.2.4. Mufavviza

Murtazâ Râzî, Mufavviza fırkasının mensuplarının Allah'ın dünya işlerini Hz. Muhammed ve imamların sorumluluğuna verdiği (tefvîz) inandıklarını nakleder. Onların inanışına göre bütün dinî işlerde imamlar emredici, yasak koyucu (nehy) ve hâkimdir. Mufavviza'nın bir başka koluna göre ise yaratma, hayat verme ve öldürmeyi de Allah onlara havale etmiştir. Onlar Resûl ve imamları ibadete layık görmektedir. Ayrıca imamların Allah'ın isimleriyle isimlendirilmeleri gerektiğine inandıklarını ifade etmektedir.

Murtazâ Râzî'ye göre Mufavviza'nın bu görüşleri Mu'tezile ve Nevâsib tarafından daha önce isimleri zikredilen Sedir Sayrafi, Mufaddal ve diğer İmâmiyye ulemasıyla irtibatlandırılmıştır. Murtazâ Râzî bu iddiaları, kesin bir dille redderek; "Muhaliif, muvafık herkesin mütalaa ettiği eserler ortadayken, kim onlar hakkında bir şeyi iddia eder ve onların kitaplarından delil getiremezse cahildir ve onunla konuşmak haramdır" hükmüne varmıştır. Usûlüddini ilgilendiren bir konuda muhaliflerin "İmamîler, bu ifadelerin tepki çekmesini engellemek için onları kitaplarına almadılar" demesini reddetmektedir. Aynı durumun karşı taraf için de söz konusu olabileceğini belirtir. Bunu şöyle ifade eder: "Biri kalksa dese ki 'Sünnilerin hepsi Dehrî'dir, dünya ezeldir, -haşa- peygamberlerin cümlesi yalancıdır; tüm Sünnîler bu itikad üzeredir ve tepki çekmemek için bu ifadeleri kitaplarında zikretmemişlerdir'; bu konuda senin cevabın neyse benim de cevabım sana odur" demektedir.⁵⁵

Murtazâ Râzî, her ne kadar İmamî Şîî alimlere tefvîz konusuyla ilgili bu görüşlerin nisbet edilmesini inkâr etse de Şia kaynaklarında geçen bazı hadisleri de

⁵⁵ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 177.

reddetmemiştir. Murtazâ Râzî'ye göre Allah tarafından hakkında bir nas olmayan her durumda Resûl, kendi ilmiyle şer'î hususlarda hükmedebilir. Murtazâ Râzî, Şîî fırkalardan birine mensup ve; "Allah yaratma, rızık verme, öldürme ve hayat vermeyi resullerinden ya da imamlarından birine havale etmiş olabilir" diyen bir kimsenin İmamiyye mezhebi nezdinde mel'un ve kâfir olduğunu ifade etmektedir.

Daha önce de görüldüğü gibi Murtazâ Râzî Şîa'nın İmamiyye'den olmayan Gâli gurupların önemli isimlerinin görüşlerini ayrı tutmak için özel bir gayret içindedir. Murtazâ Râzî'ye göre Muğîyre⁵⁶, Ebu'l-Hattâb⁵⁷, İshak Ahmed⁵⁸, Ebu Basîr ve E'zâkirî'nin⁵⁹ aşırı giderek kâfir ve zındık olduklarını belirttikten sonra dönemin imamının onlardan teberri ettiğini ifade eder.

Şîa'dan bazı fırkalara nisbet edilen "Nübüvvet hak edilir; o, önceden yapılan bir amelin karşılığıdır" görüşü Murtazâ Râzî tarafından reddedilmiştir. Ona göre "Şîa'dan hiç kimse de bu görüşü doğru kabul etmez." Murtazâ Râzî'ye göre "nübüvvetin amel karşılığı hak edilmiş olması" fikri, Mu'tezile'nin reislerinden olan Abbad'ın (Abbad b. Süleyman es-Saymerî, ö. 250/864) ve ona tabi olanların görüşüdür. Şîa'dan hiç kimse, nübüvvetin geçmişte işlenmiş bir amelin karşılığı olduğunu söylememiştir. Murtazâ Râzî İmamiyye mezhebinden olup bu görüşü ifade edenler olması ihtimali için de bir açıklama getirmektedir: "Eğer İmamîlerden birisi, 'Nübüvvet hak edilir (kesbidir)', derse bu onun görev verildikten sonra ehil hale geldiği manasındadır. Her kim nübüvvetle görevlendirilirse bu kimse, o âna kadar ehil olmamakla birlikte kavminin içinde en iyisi olduğundan nübüvvet'e layık görülmüştür. Nitekim dünya işlerinde de durumun benzer olduğunu örneklendiren Murtazâ Râzî, "Bir kimse, 'Şu kişi yöneticiliği hak ediyor, filan kişi kadılığı hak ediyor' deyip her kime din ve dünya işlerinden bir işi havale ederse o kişinin o işe ehliyetli olması icap eder. Murtazâ

⁵⁶ Muğîre b. Saîd el-İclî'nin (ö.119/737), Muğîriyye mezhebinin önderlerindendir. Bkz. s. 37.

⁵⁷ Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Esedî (ö.143/760), Şîa'nın aşırı gruplarından Hattâbiyye'nin kurucusu.

⁵⁸ Ahmer lakabıyla tanınan Ebû Yakûb İshak b. Muhammed en-Nehaî el-Kûfî (ö. 286/899) aşırı bir Şîî fırka olan İshâkiyye'nin kurucusudur.

⁵⁹ Bazı kaynaklarda İbn'ü Ebi'l A'zâfir olarak da geçmektedir. Bağdâdî'ye göre Bağdat'da 322/934 yılında ortaya çıkan İbn'ü Ebi'l A'zâfir'in adı Muhammed b. Ali eş-Şelmegânî'dir. Allah'ın ruhunun kendisine hulûl ettiğini iddia etmiştir. Bkz.: el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 204.

Râzî'ye göre; “Bir padişah, bir işi, nasıl yapacağını bilmeyen birine verse halktan her kesim padişahı ayıplar. Bir padişaha; vezirliği, kadılığı ve diğer işleri ehli olmayan birine vermesi yakışmaz. Öyleyse, nübüvvetin hak edilmesi de buna benzer.”⁶⁰

2.2.5. Keysâniyye

Murtazâ Râzî, Keysâniyye hakkında yaygın olarak bilinen görüşleri özetlemektedir. Sonrasında “Keysaniyye'nin zikredilmesinde fayda olmayan birçok fikirleri vardır.” demektedir.

Râzî'ye göre, Keysâniyye, Resulullah'tan sonra Hz. Ali'nin, ondan sonra Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'nin imam olduğunu kabul eder. Onlardan bir grup da Resulullah'tan sonra imamın Hz. Ali olduğunu ondan sonra da Muhammed b. Hanefiyye'nin geldiğini söylerler. Görüldüğü gibi bu fırka mensupları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i imam olarak kabul etmezler.

Murtazâ Râzî'nin anlatımına göre Müseyyib (b. Nucbe b. Rebîa Fezârî ö.65/685 veya 67/686), Muhtar (es-Sekafî ö. 67/686), Seyyid el-Himyerî (ö.173/789), Keysâniyye'ye mensuptular. Ancak Seyyid el-Himyerî sonradan tevbe etmiş, Ca'fer es-Sâdık'a yaklaşmış, dini ve mezhebi ondan öğrenmişti. Murtazâ Râzî'nin Keysâniyye'nin görüşleri hakkında verdiği bilgiler, klasik mezhepler tarihi kaynaklarındaki bilgilerle örtüşür. Ayrıca Murtazâ Râzî, Ebu Müslim'in de Keysâniyye'ye mensup olduğu iddiasını reddeder.

Keysâniyye; Muhammed b. Hanefiyye'nin mehdi olduğunu, hayatta olduğunu, Yemen'de Radva dağında bulunduğunu, Deccal gelince çıkacağını, onu öldüreceğini ve dünyayı adaletle dolduracağını söylemektedir. Ayrıca onlardan bir grup, “Muhammed b. Hanefiyye ilahtır ve ibadete layıktır.” demektedir. Keysaniyye'nin bu inancı İmamiyye nezdinde kâfir olmayı gerektirir.⁶¹

2.2.6. Ebû Müslimiyye

Abbasilerin iktidara gelmesinde kilit rol oynayan şahsiyetlerden Ebû Müslim el-Horâsânî (ö.137/755), Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un (754-775) huzurunda

⁶⁰ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, ss. 176-178.

⁶¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 178.

öldürülmüştür. Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra onunla ilişkilendirilen birçok fırka ortaya çıkmıştır. Hatta bunlardan bir tanesinin ismi de Ebû Müslimiyye'dir.

Murtazâ Râzî'ye göre, Ebû Müslimiyye, Emevîler'e karşı huruc edip onlardan "Allah düşmanı, Muhammed ailesi düşmanı" birçok kimseyi öldürmesi nedeniyle Şia'yla ilişkilendirilmektedir. Ancak Murtazâ Râzî'ye göre bu yanlıştır. Ebû Müslimiyye taraftarları ne Şîî fırkalardandır ne de Sünnî'dir. Ebû Müslimiyye Resulullah'tan sonra imamet, verasetle amcası Hz. Abbas'ın hakkı olduğunu kabul etmektedir. Oysa Şîîler imamet, nas ile, Sünniler ise seçimle olacağını kabul etmektedir. Ebû Müslimiyye'ye göre Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman, Hz. Abbas'a zulüm ettiler. Bu yüzden Ebû Müslim, Emevîleri yıkıp yönetimi Abbasîler'e vermek için huruc etmiştir.⁶²

Murtazâ Râzî, Ebû Müslimiyye'nin Şîî fırkalardan olmadığını ortaya koymak için "Eğer o, imamet, Hz. Ali'ye ait olduğuna inansaydı, Emevîler'in yıkılmasından sonra onu, Abbasîlerin Seffâh'ına ve Abbasîler'in imametini savunan Râvendîye gurubuna vermez; bu dönemde hayatta olan Ca'fer es-Sâdık'a yönelerek imamet ve velayeti ona havale ederdi." diyerek⁶³ bu grubu Abbasî Şiası olarak kaydetmiştir. Murtazâ Râzî'ye göre Ali Şiası ve Abbasi Şiası arasındaki farkı bilmeyenler, bu fırkayı, Ali Şiası olarak sunmuşlardır.⁶⁴

Şehristânî'nin kaydettiğine göre Ebu Müslim, Ca'fer es-Sâdık'a haber göndererek insanları Ehl-i beyt taraftarlığına yönlendirdiğini bildirmiştir. Ancak Ca'fer es-Sâdık, ona yazdığı mektupta "Sen benim adamlarımdan değilsin, zaman da benim zamanım değildir." demiştir. Bunun üzerine Ebu Müslim, Abbasîler'e yönelmiştir.⁶⁵ Açıkça görüldüğü gibi bu kaynaktaki bilgi esas alınacak olursa Ebu Müslim, öncelikle Ehl-i beyt iktidarı için Ca'fer es-Sâdık'la irtibata geçmiş ancak olumlu cevap alamamıştır.

Murtazâ Râzî, Ebu Müslimiyye başlığı altında genel olarak Abbasi Şia'sı olarak tanımladığı diğer kollara değinir. Bunlardan biri Râvendîye'dir. O, Râvendîye diye

⁶² Râzî, a.e.

⁶³ Râzî, a.e.

⁶⁴ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 180.

⁶⁵ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.141.

bilinen fırkanın lideri olarak Abdullah er-Râvendi'yi (ö.245/859) zikreder ve onun, Ebu Müslim'in tâbîlerinden olduğunu bildirir.

Murtazâ Râzî, Ebu Müslimiyye'nin Abbasî imametini savunan görüşlerine değinir. Ona göre Abbasiler'den bir kavim, Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed el-Hanefiyye'nin (ö. 98/716) vefat ederken yanında olan Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a (ö. 125/743) kendi çocuğu küçük olması nedeniyle vasiyet ettiğini ve Muhammed b. Ali'ye, Muhammed b. Ebu Haşim büyüyünce onu takip etmelerini söylediğini iddia etmiştir. Ebu Haşim'in Abbasilere olan vasiyetinin yanı sıra ayrıca Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in neslinden Abdullah b. Muaviye'ye (ö. 129/746) yapılmış ikinci bir vasiyet iddiası daha vardır.⁶⁶

Murtazâ Râzî'ye göre Abdullah b. Muaviye ve Muhammed b. (Ali b.) Abdullah'ın takipçileri düşmanlık ettiler. Abdullah'ın takipçileri Ebu Haşim'in Abdullah b. Muaviye'ye vasiyet ettiğini iddia ettiler. Bu hükmü kendi reislerinden adı Rey yah olan bir şahsa götürdüler. Onun yanında bir cemaat Ebu Haşim'in Muhammed b. Ali'ye vasiyet ettiğini söyleyerek onun imam olduğuna dair şahitlik ettiler ve "İmam, Muhammed b. Ali'dir" dediler. Çoğunluk ise, İmamın Abdullah b. Muaviye olduğunu kabul etmiştir.⁶⁷

Murtazâ Râzî, Ebû Müslimiyye fırkasına mensup olmakla birlikte kendi içinde farklılık gösteren birkaç koldan bahseder. Abbasî imametini savunanların üç fırkaya ayrıldığını ifade ederek birinci fırkanın Ebû Müslimiyye olduğunu; ikinci fırkanın ise Rizâmiyye olduğunu söyler. Murtazâ Râzî'ye göre Rizâmiyye, Muhammed b. Ali'nin oğlu İbrahim'e, Ebû Müslim huruc ederken onun yanında olmasını vasiyet ettiğini söyler. Ebû Müslim, halkı ona davet ediyordu. Rizâmiyye, gizli olarak, Ebû Müslim'in mucize ve delilleri olduğunu iddia etti. Murtazâ Râzî, bu fırkaya Hurremiyye de denildiğini kaydeder. Reislerinin adı Rizâm olduğu için onlara Rizâmiyye de denilmiştir. Murtazâ Râzî'ye göre Mukanna (ö. 161/778) da bu fırkandı. Mukanna,

⁶⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İktbal, s. 179.

⁶⁷ Râzî, a.e.

Ebû Müslim'in ruhunun kendisine geçtiğini ve ilah olduğunu iddia etti. Bu iddiasını yaşadığı Maverâunnehr'in Keş şehrinde yaymaktaydı. ⁶⁸

Murtazâ Râzî, bir grubun Ebû Müslim'in hâlâ yaşadığını iddia ettiklerini kaydeder. Bunlara göre namaz, oruç, zekât ve hacc vacip değildir. İman ve dinin ilk şartı imamı tanımak ve ikincisi de imametini korumak olduğuna inanırlar. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Cafer Vâizî tarafından yapılan diğer neşrinde "imamet" yerine "emanet" kelimesi olduğu görülmektedir. ⁶⁹ Bu durumda ikinci esas "emaneti korumak" olmaktadır.

Râzî, üçüncü grubun, Hz. Ali'den sonra imamın Muhammed b. el-Hanefiyye olduğunu ve imametinin onun tarafından Abbasîler'e intikal ettirildiğine inandıklarını ifade etmiştir. Bu fırkadan Hureyriye ve Râvendîye kollarını zikreden Murtazâ Râzî, bu grupların Resulullah'dan sonra imametinin Abbasîler'de olduğunu, imametinin Hz. Ali'nin olduğunu söyleyenleri tekfir ettiklerini kaydetmiştir. Bu gruplar, Ebû Müslim'i ulu ve büyük kabul ederler. Murtazâ Râzî'ye göre halife Seffâh Ebû Mansur onları, imametinin mirasla geçtiğine ve bu yüzden Resulullah'tan sonra imametinin amcası Abbas'ta olduğunu ifade etmeye zorlamıştır. ⁷⁰

Murtazâ Râzî, liderleri Ebu Hureyre Dimeşkî olduğunu kaydettiği bir gruba Hureyriyye demektedir. Bu gruba göre Resullullah'tan sonra imamete geçen herkes, yoldan çıkmış ve dalalette düşmüştür. Onlara göre, Hz. Abbas'dan sonra imam; Abdullah b. Abbas, ondan sonra Ali b. Abdullah, sonra Muhammed b. Ali, sonra İbrahim b. Muhammed b. Ali ve İbrahim'in kardeşidir. Bu grup Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imametini inkâr ederler. Râzî'ye göre "bu hikâye uzun. Derler ki imametinin miras olduğunu söyleyen bu grubun asıl fikir babası bu kişiydi. Bu gruba Abbasi Şiası derler. Ali Şiası ile Abbasi Şiası arasındaki farkı bilmeyenler bu grubu Ali Şiasıyla irtibatlandırdılar." ⁷¹

Burada Murtazâ Râzî'nin Ravendiyye ve Hureyriyye isminde iki fırkadan bahsettiği görülmektedir. Fahreddin Râzî ise Ebu Hureyre er-Râvendî isimli birinin

⁶⁸ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 179.

⁶⁹ Râzî, **Tabsirütü'l-Avâm**, Neşr: Cafer Vâizî, s.394.

⁷⁰ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 179.

⁷¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 180.

adına Râvendiyye ismiyle bir fırkayı anlatarak zikredilen iki grubu birleştirmiştir.⁷² Kadir Gömbeyaz'ın tespitine göre Murtazâ Râzî eserindeki mezheplerle ilgili tasnifinde Fahreddin Râzî'nin **Tahsîlu'l-Hak** ve bunun bir parçası olduğunu tespit ettiği⁷³ **İ'tikâdât** adlı eserden yararlanmıştır.⁷⁴

Murtazâ Râzî'ye göre Ravendiyye'den bir grup, Halife Mansur'un ilah ve Ebu Müslim'in de onun resulü olduğunu söyler. Halife Mansur bu görüşü söyleyenleri toplayarak tövbe etmelerini istemiş, bu söylediklerinden tövbe edenler olduğu gibi birçoğu görüşünden dönmemiştir. Bunun üzerine Halife Mansur onları öldürterek ağaca astırmıştır.⁷⁵

Murtazâ Râzî bu gruba, Râvendî'nin takipçileri olduğundan Râvendiyye dendiğini ifade etmiştir. Murtazâ Râzî'ye göre bu fırka, Ali Şiası'ndan ziyade Ehl-i Sünnet'in hilafet konusundaki görüşlerine daha yakındır. Nitekim Ehl-i Sünnet de Abbasîlerin imametini kabul etmektedir. Râvendî'ye göre Halife Mansur'un zamanından dünyanın sonuna kadar imamet, Abbasiler'de olacaktır. Murtazâ Râzî, bu görüşleri, "Bu inanç bizim nezdimizde bâtıldır" diyerek reddetmektedir.⁷⁶

Murtazâ Râzî, gâli fırkaları bitirirken girişte verdiği bilgileri tekrarlamaktadır. "Şii olduğunu iddia eden fırkalar bizim zamanımızda dört fırkadan fazla değildir: Birincisi: Nusayrilerdir ki onların kâfir olduğunu ifade ettik. İkincisi İsmailîler. Üçüncüsü Zeydîler. Dördüncü grup ise İmâmîlerdir." demektedir. Murtazâ Râzî'ye göre bu dört fırkanın dışında daha önce anlatılan gâli fırkalara mensup kimse kalmamış, onun deyimiyle "Onların cümlesi helak olmuştur".⁷⁷

⁷² Fahreddin er-Râzî, **İ'tikâdâtü Fırâki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, Neşr: Muhammed el-Mutasim Billâhi el-Bağdâdî, Beyrut, Dâr'ul Kitâbul Arabî, 1986, s.79.

⁷³ Kadir Gömbeyaz, "Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî", **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, ed. Ömer Türker, Osman Demir, İstanbul, İSAM, 2013, (ss. 347-378) s. 50.

⁷⁴ Kadir Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, 2015, s. 83.

⁷⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 180.

⁷⁶ Râzî, **a.e.**

⁷⁷ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 180.

Murtazâ Râzî'ye göre bu fırkalar her yerde başka bir lakapla adlandırılmıştır. İsfahan ve yörelerinde “Hurremiyye”; Kazvin ve Rey’de “Mezdekî” ve “Sonbâdî”; Mâhin’de “Muhammere”; Azerbaycan’da “Kavliyye” ve Maverâünnehir’de “Moğân” denilmektedir.⁷⁸

2.2.7. İsmâîliyye

Murtazâ Râzî, İsmâîliyye başlığı altında önce onlara verilen isimleri sıralamakla başlar. Bunlara Bâtıniyye, Karâmite, Hurremiyye, Seb’iyye, Bâbekiyye ve Muhammire isimleri verilmiştir.⁷⁹

Bâtıniyye kavramını İsmâîlîliğin yanında zâhir/bâtın ayrımı yapan diğer bazı grupları da içine alacak şekilde kullanır. Ali Avcu’nun da işaret ettiği gibi Bağdâdî ile başlayan süreçte İsmâîlîlik’ten daha önce ortaya çıkmış olan Hürremiye, Mukannâiyye ve Bâbekiyye gibi kimi hareketler de Bâtınîlik şemsiye kavramı içerisine sokulmuştur.⁸⁰ Murtazâ Râzî’nin İsmâîliyye anlatımı da bunun bir örneğidir. İsmâîliyye ile ilişkisi olup olmadığı tartışmalı gâli grupları bu başlık altında karmaşık bir şekilde ele almıştır.

Murtazâ Râzî, öncelikle niçin Bâtıniyye isminin kullanıldığını izah etmekle başlar. Bâtıniyye’ye göre Kur’an ve hadislerde olan herşeyin bir zahirî ve bir bâtinî anlamı vardır. Nasıl bademin bir kabuğu ve çekirdeği varsa anlam açısından zahir kabuk ve bâtin da onun özü çekirdeği derecesindedir. Bâtıniyye bu yorumu hakkında şu ayeti de delil olarak getirmektedir: “...*Bunun içinde/bâtınında rahmet, onlar (münafıklar) tarafındaki dışında/zâhirinde ise azap vardır.*” (Hadid, 57/13)

Murtazâ Râzî Bâtıniyye’nin Allah’ın varlığı ve sıfatları ile ilgili görüşlerini ele alır. Bâtıniyye’ye göre Allah ne vardır ne de yoktur; ne hayattadır ne de ölüdür; ne güç yetirendir ne de acizdir; ne âlimdir ne de cahildir; ne konuşandır ne de dilsizdir; ne gören ne de kördür ve ne işitendir ne de sağırdır. Allah’ın sıfatlarının tamamında aynı

⁷⁸ Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbâl, ss.178-181.

⁷⁹ Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbâl, s. 181.

⁸⁰ Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir’de İsmâîlîlik*, Ankara, Asitan, 2014, s. 38.

yolu takip ederler. Bu görüşlerin benzerlerini Şehristânî'nin ilk dönem Bâtîniyye (el-Bâtîniyyetü'l-Kadîme) diyerek ayırdığı gruba nispet ederek ele aldığı görülmektedir.⁸¹

Murtazâ Râzî'nin Bâtîniyye'ye nispetle Allah'ı bilme ile ilgili anlattıkları ise Şehristânî'nin “Yeni Davet” (ed-Da'vetü'l-Cedîde) diyerek ele aldığı Hasan Sabbah'ın talim görüşünü akla getirmektedir.⁸² Ata Melik Cüveynî'nin anlatımına göre “Hasan Sabbah, mezhebin eğitim ve öğretimine (ta'lim ve ta'allum) açılan bütün kapılarını kapadı ve bu konuda şöyle dedi: ‘Allah'ı tanımak akıl ve nazar ile mümkün olmaz, İmam'ın rehberliğiyle olur. Çünkü dünyada yaşayanların çoğunda akıl ve düşünce vardır. Eğer akıl, Allah'ı tanımakta yeterli olsaydı, hiçbir akıl sahibi, diğerinden farklı bir Allah mefhumuna sahip olmaz ve bu konuda görüş ayrılığına düşmezdi.’⁸³ Nasların, dolayısıyla dinî gerçeklerin sadece mâsum imamın öğretimiyle bilinebileceğini ileri süren İsmâiliyye'ye verilen adlardan birisi de “Ta'limiyye”dir.⁸⁴

Murtazâ Râzî'nin anlatımıyla Bâtîniyye Allah'ı bilme, tanımanın, bir sâdık öğreticinin anlatımıyla olacağını kabul eder. Râzî'ye göre onlar şeriatın hükümlerini iptal etmişlerdir. Onlara göre halkın herhangi bir dinî yükümlülüğü yoktur. Namazdan kastedilen Mevlâna dedikleri kimseye itaattir. Zekât ise elindeki kendisi ve ailesinin ihtiyacından fazlasını “Davethane”ye ulaştırmasıdır. Ezan ve kametten kasıt, halkın imama itaate çağrılmasıdır. Oruçtan kasıt imamın yaptıkları karşısında susmaktır. Mevlâna dedikleri imamda kusur aranmamalıdır. İmamın yapmış olduğu bütün fuhşiyat ve zındıklık hak görülmelidir. Bu yaptıklarından dolayı o inkâr edilmemelidir. Öyle itaatkâr olunmalı ki, eğer imam kendini öldürmesini isterse, derhal yerine getirmelidir. Hacc'dan maksat, kimin gücü yetiyorsa İmam'ın yanına gitmesi ve ona hizmette bulunmasıdır.⁸⁵

Yine Murtazâ Râzî'nin anlatımına göre Bâtîniyye mensupları bütün haramları helal kabul ederler. Onlara göre tek haram düşman kabul edilen kavmi, düşman bilmek,

⁸¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 173.

⁸² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 175.

⁸³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 550.

⁸⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 173; Mustafa Öz, “Ta'limiyye”, *DİA*, c. 39, ss. 548-549.

⁸⁵ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 181.

onlardan nefret etmek, onlara lanet etmektir. Farzlar ise kendilerini sevenleri sevmektir.

Alamut merkezli Nizârî İsmâîlîği'nin 559-607/1164-1210 tarihleri aralığı devr-i kıyamet denilen dönem olarak bilinir. Bu dönemde şer'î ahkâmın lağv edildiği kabul edilir. Cüveynî dönemin Alamut yöneticisi "Ala Zikrihi's-Selam" lakaplı Hasan (557-561/1162-1166) hakkında "babasının yerine geçtiği ilk günden itibaren Hasan Sabbah'ın zamanında titizlikle uyulan İslamî ve şer'î kanunların çiğnenmesine ses çıkarmadı ve bizzat kendisi de o konularda dine aykırı yenilikler koydu" demektedir.⁸⁶ Kaynaklar esas alındığında Murtazâ Râzî'nin de yaptığı gibi genellemeci ifadelerin Alamut merkezli İsmâîlîyye tarihinin bütün dönemlerine teşmil edilmesi hatalı olmaktadır. Devr-i Kıyamet kırk altı yıl sürmüş 607/1210 yılında sona erdirilmiştir. Bu sebeple hatta Alamut İsmâîlîleri için nevmüslim (yeni müslüman) denmeye başlanmıştır. Dolayısıyla şer'î kuralların uygulanmasına geri dönüldüğü kabul edilir. Abbasî halifesi Nâsır Lidinillah döneminde (575-622/1180-1225) Alamut'un lideri Celalüddin Hasan'ın elçisi 608/1212 yılında Bağdat'a gelip Bâtıniyye'den teberri ettiklerini, camiler ve mescitler yaptıklarını, Cuma ve cemaati ikame ettiklerini, Ramazan orucu tuttuklarını haber verdi. Abbâsî yönetimi ile iyi ilişkiler başladı.⁸⁷

Murtazâ Râzî, Bâtıniyye mensuplarının Kur'an'daki bazı ifadeleri sahabeden hilafet makamına gelmiş isimler ile ilişkilendirerek menfi olarak yorumladıklarını anlatmaktadır. Haşr suresi 16. ayette geçen "...Şeytan insana inkâr et der..." ifadesindeki Şeytan'ı Hz. Ömer ve İnsan'ı da Hz. Ebû Bekir olarak yorumlarlar. Yine Kur'an'da geçen bütün Firavun ifadelerini Hz. Ömer ve Haman ifadelerini de Hz. Ebû Bekir olarak kabul ederler.⁸⁸

Murtazâ Râzî, Hurremdiniyye fırkasını İsmâîlîyye babında ele alır. Râzî'nin anlatımına göre bu fırka Azerbaycan'ın beldelerinden biri olan Bed'de yaşayan dağlı bir kavimdi. Bu bölge insanının İslam'dan önceki dini durumları İslam sonrasında da

⁸⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 564.

⁸⁷ Adem Arıkan, "Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti", **İlahiyat Akademisi**, S: 5, 2017, (ss. 147-164), s. 155.

⁸⁸ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 182.

devam etmiştir. Buna göre, onların krallarından birisi, adı Şervin olan bir kimseyi onlara risaletle göndermiştir. Onlar Şervin’i Hz. Muhammed’den ve bütün enbiyadan üstün ve faziletli kabul etmişlerdir. Murtazâ Râzî, Hurremdiniyye’nin İmamların dinin esasları olarak anlattıkları namaz, ezan gibi şeyleri farklı yorumladıklarını aktarır. Onlara göre namaz fasih konuşan Nâtık’tan ibarettir. Ezan ise kendisine davet eden dâinin davetidir. “...*Namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor.*” (Ankebût 29/45) ayetine göre namaz kötülükten alıkoyması için konuşması gerekir ki halkı uyuysın. Bunu ancak konuşan bir kimse gerçekleştirebilir.⁸⁹

Anlaşılan Murtazâ Râzî, Hurremdiniyye’nin namaz ve ezan konusundaki bâtinî görüşünün İsmâîliyye ile örtüşmesi nedeniyle onlar arasında bir fikir birliği olduğu kanaatine varmış ve bu nedenle Hurremdiniyye’yi İsmâîliyye içerisinde ele almıştır.

Abdulkâhir el-Bağdâdî de bu grubu “İslâm’a mensup olmadıkları halde İslâm’a nisbet edilen fırkalar kısmının “Ashâbu’l-İbâha” bölümünde ele alır. Yine Bağdâdî de bu fırkanın lideri olarak Şervin’i gösterir ve benzer görüşleri ele alır. Bağdâdî haramları helal sayan bu gruba mensup olanların İslam öncesinde insanların malda ve kadında ortaklığını ileri süren Mezdekiyye dinine inandıklarını ifade eder. İslam sonrasında ise karşımıza Hurremdiniyye olarak ortaya çıktıklarını kaydeder. Bu grubu daha sonra Bâbekiyye ve Mâziyâriyye olmak üzere iki fırka olarak ele alır.⁹⁰

Murtazâ Râzî Bâtiniyye fikirlerine davet eden ilk kişinin, Abbasi Halifesi Me’mun (ö. 218/833) zamanında Ahvaz’da Merzubân b. Abdullah Meymun el-Kâddah olduğunu ifade eder.⁹¹ Bu ismi kaynaklar “Meymûn b. Dâvûd el-Kaddâh el-Mahzûmî el-Mekkî” olarak ve “Meymûn b. Deysân el-Kaddâh el-Ehvâzî el-Fârisî” olarak kaydetmiştir.⁹²

Murtazâ Râzî’ye göre, Bâtiniyye “küfrünün” temelini atan kişi olan Abdullah b. Meymun el-Kaddâh Ahvâzî, Ca’fer es-Sâdık ve oğlu İsmail’in hizmetinde bulunuyordu. İsmail ölünce, onun Muhammed adındaki oğlunun hizmetinde bulundu.

⁸⁹ Râzî, a.e.

⁹⁰ el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, ss. 206-207.

⁹¹ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 182.

⁹² Mustafa Öz, “Meymun el-Kaddâh”, **DİA**, c. 29, s. 505.

Ebü'd-Devânîk (Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'ın lakabı), Ca'fer es-Sâdık'ı zehirleyince, Meymun el-Kaddâh, Muhammed b. İsmail'i aldı ve Mısır'a gitti. Muhammed b. İsmail öldüğünde onun hamile bir cariyesi vardı. el-Kaddâh o cariyeyi öldürdü ve yerine kendi cariyesini geçirdi. Cariyesi bir oğlan doğurunca ona zındıklığı öğretti. Daha sonra bu çocuğun Muhammed b. İsmail'in çocuğu olduğunu iddia etti. Çocuk büyüyünce de "bu İmam'dır" dedi. Acem krallarının neslinden bir taife ona tabi oldular. Bu hileyle halkın çoğu yoldan saptı. Daha sonra Muhammed b. İsmail'in oğlu olduğu iddia edilen kişinin neslinden bir cemaat Mısır, İskenderiye ve Mağrib'in kralları oldular.⁹³ Burada Murtazâ Râzî'nin Hz. Ali ve Fâtıma neslinden geldiklerini iddia eden Fâtımîler'i (297-567/909-1171) kastettiği anlaşılmaktadır.

Murtazâ Râzî'nin Bâtıniyye'nin kurucusu ve ortaya çıkış hikâyesiyle ilgili aktardığı bilgilerin çoğu Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin **el-Fark beyn el-Fırak**'ından alındığı anlaşılmaktadır. Râzî muhalifi olduğu bu Şîî grup hakkındaki bilgileri doğrudan Sünnî bir kaynaktan almakta hiçbir beis görmemiştir.

Burada dikkate değer başka bir husus Bâtıniyye kurucusu hakkında verdiği bilgidir. Murtazâ Râzî'nin Bâtıniyye kurucusu olarak ifade ettiği Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah b. Meymûn'un İmamiyye Şîâsî için çok değerli iki isim olup ikisi de Ca'fer es-Sâdık ve oğlu İsmâil'in hizmetinde bulunmuştur. Ca'fer es-Sâdık'tan hadis rivayet ettikleri kaynaklarda geçmektedir. Râzî, İsmâilî Bâtınîleri eleştirme uğruna tâbî olduğu İmamiyye mezhebinin muteber iki hadis ravisini hile yaparak halkı saptırmakla suçlamıştır. Onlar hakkındaki bilgileri el-Bağdâdî'nin **el-Fark beyn el-Fırak**'ında geçtiği şekliyle **Tabsiratü'l-Avâm**'da yer vermesi kitabın yeni neşrini yapan Cafer-i Vâizî'nin uzun bir dipnot düşmesine neden olmuştur. Bu dipnottaki açıklamada Meymun el-Kaddâh ve oğlu Abdullah'ın imamlarla yakın ilişkisi olan isimler olması sebebiyle İsnâaşeriyye literatürü açısından müspet isimler olduğu tespit edilmektedir. Örneğin Cüveynî'nin **Tarih-i Cihan Güşâ** eserinin İsmâilî ve Bâtınî mezhepler bölümünde zikredildiğine göre; "İsmâilîler'in arasında ortaya çıkan davetçilerden birisi de mezheplerinin büyüklerinden saydıkları Meymun Kaddâh ve

⁹³ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 183.

oğlu Abdullah b. Meymun'du.”⁹⁴ Bu eserdeki bilgiyle ilgili daha önce yapılmış tespitleri uzunca veren Vâizî'ye ve görüşlerini naklettiği Allame Kâzvinî'ye (**Tarih-i Cihan Güşa** naşiri) göre hicrî 300 yılları civarında yaşamış olan tarihçilerin ve özellikle Milel ve Nihal tarihçilerinin önde gelenleri örneğin **Fıraku's-Şia** müellifi Hasan b. Musa en-Nevbahti gibi alimler Abdullah b. Meymun el-Kaddâh isminden bahsetmemiştir. Abdullah b. Rizam et-Tâî el-Kûfî (347/958'de hayatta) ve Ehû Muhsin lakaplı Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin el-Alevî ed-Dımeşkî (ö. 398/1008) gibi Ehl-i Sünnet vel-Cemaat'ten bazı tarihçiler Abdullah b. Meymun el-Kaddâh'la ilgili dikkat çekici bilgiler aktarmışlardır. Örneğin Abdullah ve babası Meymun el-Kaddâh her ikisi de İran ve mecûsi asıllı olup Ahvaz'daki Deysânî ve Seneviyye fırkasına mensup savaş esirlerindendi. Kendisi bir düzenbazdı. Uzun süre peygamberlik iddia etmişti. Görünüşte Şîî olduğunu iddia etmiş ve İsmâîlî fırkasına davette bulunmuştu. Ancak bunu kendini gizlemek için kullanıyordu. Gerçekte o, kâfir, zındık ve ashabı ibahadandı. Onun asıl niyeti İslam milletini yıkıp Mecûsî devletini yeniden hâkim kılmaktı. Onun her yerde uzak diyarlardan haber getiren casus ve posta güvercinleri vardı. Bu aldığı bilgilerle halkı sanki gaibden bilgilere sahipmiş gibi kandırıyordu. Kâzvinî'ye göre “bu dönem hakkında bilgi sahibi insafli biri için anlatılanların maksatlı olduğu üstü örtülemez bir gerçektir. Anlatılanların çoğunun tamamen uydurma, iftira ve töhmet olduğu anlaşıyor. Bu iftira ve töhmetin kaynaklarından biri Ehl-i Sünnet'ten mutaassıb bazı kimselerin Şia'ya karşı kişisel kini ve diğeri de Abbâsî halifelerinin tahrik ve kışkırtmasıdır.”

Kazvinî'ye göre yukarıdaki bilgileri aktaran İbn Rizam ve Ehû Muhsin'nin kitapları günümüze kadar ulaşmamıştır.⁹⁵ Ancak İbn Rizam'a ait olan **er-Red Alel-İsmâîliyye** adlı eser 1436/2015 yılında Medine'de el-Câmiatü'l İslâmiyye Üniversitesi'nde doktora tezinin içinde yayınlanmış durumdadır. Doktora sahibi Fevvâz es-Subûtî'nin kaydettiğine göre Suriye'de el-Mektebetü'z Zâhiriyye'de Numara: 9711'de kayıtlı tek nüsha sonndan eksiktir.⁹⁶ Meymun el-Kaddâh ve oğlu

⁹⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 523, 529.

⁹⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Cafer Vâizî, ss. 398-400 (3. Dipnot)

⁹⁶ Fevvâz b. Abdillâh es-Subûtî, **er-Red Alâ el-İsmâîliyye el-Karâmita ve Şerhu Mezâhibim...**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Medine, el-Câmiatü'l İslâmiyye, 1436/2015, s. 11.

Abudullah hakkındaki bu tür bilgiler bu tezde yayınlanan İbn Rizam'ın metninde görülmemektedir. İbn Rizam metninde 347/958 yılını vermektedir. Buradan onun eseri yazdığı ve hayatta olduğu tarih ortaya çıkmaktadır.

Murtazâ Râzî, daha sonra ilk defa Fâtımîlerden yönetime oturan kişinin (Ubeydullah) el-Mehdî (ö. 322/934) daha sonra Kâim'in (Biemrillâh el-Fatımî) (ö. 334/946) olduğunu söyler. Murtazâ Râzî devamında Müstansır (Billâh el-Fâtımî) (427-487/1036-1094) zamanına geçerek konuyu Hasan Sabbah'a getirir. Hasan Sabbah gidip ondan icazet almıştır. Murtazâ Râzî'ye göre "Bu melun halkın çoğunu saptırdı."⁹⁷ Râzî devamında "Mısır yönetimi sona erdi" (567/1171) ancak "Hasan Sabbah'ın tabileri bizim zamanımıza kadar hala mevcutlar"⁹⁸ demektedir.

Murtazâ Râzî Karmatîlerin lideri Hamdan Karmat'tan (ö.293/906) söz etmektedir. Daha sonra "Onların bidatinin zuhurunun ardından Mürkiye'nin bidati ortaya çıktı." demektedir. Halbuki Mürchie'nin hicri ilk yüzyılda yazılmış eserlerde bile zikredildiği bilinmektedir.

Murtazâ Râzî, Bâtıniyye'ye göre, imamların yedi olduğunu kaydeder. Bunları Ali, Hasan, Hüseyin, Ali Zeynelâbidîn, Muhammed Bâkır, Ca'fer es-Sâdık ve İsmail olarak sıralar. Bâtıniyye'ye göre İsmail hayattadır ve ahir zamanda geri gelecek olan mehdidir. Râzî'ye göre bu grup kıyamet, haşr, hesap, cennet ve cehennem'e inanmamaktadır. Onlara göre insanın hali ot misalidir. Kurur ve dökülür ve asla onun dönüşü yoktur. Râzî onların gerçek inançlarını halktan gizlediklerini kaydeder. Yine onların inancına göre Allah'ın sıfatlarının bilgisi ve marifeti Sâdık Öğretici'nin ilmi dahilindedir.⁹⁹

Murtazâ Râzî İsmâîliyye başlığı altında önce Bâtıniyye ile ilgili bilgiler vermiştir. Sonra onlar "zamanımızda birkaç gruba ayrılırlar"¹⁰⁰ diyerek onları beş başlık halinde ele alır.

⁹⁷ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 183.

⁹⁸ Râzî, *a.e.*

⁹⁹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 182.

¹⁰⁰ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 183.

2.2.7.1. Sabbâhiye

Murtazâ Râzî bu fırkalardan ilki olarak Sabbâhiye'yi ele alır. Önce onların temel iddiasını kaydeder. Sabbâhiye'ye göre “bir kimsenin akli yeterli ise ona kimse karışamaz, ancak akıl yeterli değilse halk için bir imam gerekir.” Yukarıda da geçtiği gibi bu gruba talim görüşlerinden dolayı Talimiyye adı verilmiştir. Bu talimi yapacak kişi Sâdık Öğretici olan imamdır. Murtazâ Râzî bu görüşe itiraz eder:

“Eğer aklımız olmasa hak ile batıl ayırt edilemez. Akıl Allah'ı tanıma konusunda yeterli olduğunda imama ihtiyaç yoktur. Eğer akıl marifeti bilmede kâfi değilse sizin iddia ettiğiniz imam nerededir. Siz Sadık Öğretici'nin ifadesi olmadan o imamı tanıyamazsınız. Bir adam gelse ben imamım dese sizin için bu kesin bilgi olmaz, ancak bir sadık kimsenin onun sadık olduğunu onaylaması gerekir. Sonra bir başka sadığın bir önceki sadığı onaylaması lazım ki bundan teselsül hasıl olur ve bu da batıldır. Eğer Sadık'ın Sadık olduğunu mucize yoluyla tanırız derlerse, siz mucizeyi ancak Sadık'ın onu hâkim olan yaratıcının bir fiili olduğunu onaylaması sonucu kabul edersiniz. Sizin için hâkim Yaratıcı'nın bilgisi ancak Sadık bir muallimin onaylamasıyla olur. Ve bu Sadık'ın doğrulaması yaratıcıyı tanıtmadan, tevhid ve adl'i bilmeden bir doğru meydana getirmez. Meydana gelen bu kısır döngü nedeniyle siz ne Allah'ı tanıyabilir ne de imamı tanıyabilirsiniz.”¹⁰¹

2.2.7.2. Nâsiriyye

Murtazâ Râzî bu kollardan ikincisinin, Nâsiriyye olduğunu ve liderlerinin de aynı zamanda şair olan Nasır-ı Hüsrev (ö.465/1073) olduğunu zikreder. Murtazâ Râzî'ye göre Nasır-ı Hüsrev “halkın birçoğunu doğru yoldan saptırmıştır.”, ı Hüsrev-Nasır¹⁰² Belh şehrinin Kubâdiyan kasabasında doğmuştur. Sünni ulemayla aralarında çıkan nizalar sonrasında Bedahşan bölgesine giderek burada faaliyet yürütmüştür.¹⁰³

2.2.7.3. Karâmita/Karmâtîler

Murtazâ Râzî üçüncü olarak Karâmita/Karmâtîler grubunu ele almaktadır. Râzî Karmatiler için “Ahmed b. Karmat'ın tabiîleridir” demektedir. Bilindiği gibi¹⁰⁴

¹⁰¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İktal, s.183; Neşr: Vâizî, s. 402.

¹⁰² Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İktal, s. 184.

¹⁰³ Nihat Azamat, “Nâsır-ı Hüsrev”, *DİA*, c. 32, ss. 395-397.

¹⁰⁴ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İktal, s. 184.

Karmatîler Hamdan b. Eş'as el-Karmat'ın (ö.293/906) tabileridir.¹⁰⁵ Râzî'nin anlatımıyla Karmat bir köylüydü. Mülhid davetçilerden biri ona geldi ve onu dinden çıkardı. Bu davetçi gidince, Karmat kendisinin davetçi olduğunu iddia etti ve halkın çoğunluğu ona tabii olarak kâfir oldular. Onun davetiyle isyan ettiler ve hacc kafilesine saldırıp onları öldürerek mallarını gasp ettiler. Yıkmaq için Kabe'ye yöneldiler ancak Allah onları helak etti.¹⁰⁶

Görüldüğü gibi Murtazâ Râzî, Karmatîler'in farklı tarihlerdeki bazı faaliyetlerini zikrederek özetlemekle yetinmiştir. Örneğin Karmatîler 317/930 yılında hac mevsiminde Kâbe baskını yaparak hac ibadeti için orada bulunanları öldürmüş, Hacerülesved'i Bahreyn'deki merkezlerine götürmüşlerdi. Hacerülesved yirmi yıl kadar orada kalmıştır. Ayrıca onların farklı İslam şehirlerine birçok defa baskınlar yaparak yağmalarda bulundukları çok sayıda insanları öldürdükleri bilinmektedir.¹⁰⁷

2.2.7.4. Bâbekiyye

Murtazâ Râzî dördüncü kolun Bâbekiyye olduğunu söyler. Bağdâdî bütün bu fırkaları İslâm'a mensup olmadıkları halde kendilerini İslâm'a nisbet eden fırkalar babında ele almaktadır. Bâbekiyye'yi bunlar içerisinde Ashâbu'l İbâha (haramları mübah görenler) alt başlığı içinde değerlendirmektedir. Bağdâdî, Bâbekiyye'nin liderini Bâbek el-Hurremî (ö. 223/838) olarak kaydetmektedir. Murtazâ Râzî sadece "Bâbek'in tabîleri" demekle yetinir. Bâbek, Hürremiyye hareketine mensuptu. Bu hareket kadın ve mülkiyette ortaklığı savunan Mazdek'in İslâm'dan önce İran'da ortaya çıkardığı fikirlere dayanıyordu. İslâmî dönemde Hürremiyye tarafından bu görüşler savunuldu. Bâbek'in hareketi 201/816 yılından itibaren bir isyana dönüşmüştü. Yaklaşık yirmi yıl boyunca Abbâsi hilafetinde iç karışıklıklara sebep olmuştu. Abbasî Halifesi Mu'tasım Billâh (833-842) Türk kumandanı Haydar b. Kâvûs el-Afşin'i (ö. 226/841) Bâbek'in üzerine göndererek 223/837 yılında bu isyana son vermişti.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ali Avcu, "Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 28, 146.

¹⁰⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 184; Neşr: Vâizî, s. 403.

¹⁰⁷ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, c. 24, ss. 510-514.

¹⁰⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA*, c. 4, ss. 376-377.

Murtazâ Râzî, Bâbek için “mel’un” demektedir. Onun Azerbaycan taraflarında yerleştiğini ve birçok kişiyi etrafında toplayarak dinde büyük fesat meydana getirdiğini anlatmaktadır. Murtazâ Râzî, Bâbek’in halkta ciddi karşılık bulup sayısız kişinin ona katıldığını ve Mu’tasım zamanında isyan ettiklerini anlatır. Murtazâ Râzî, Bâbek’in birkaç savaştan sonra yakalanıp öldürüldüğünü kaydeder ancak bu konuda ayrıntılı bilgi vermez.¹⁰⁹ Râzî’nin İsmailiyye üst başlığı altında niçin Bâbekiyye’yi aldığı net değildir. Aktardığı bilgiler içerisinde de İsmaililerle herhangi bir fiziki bağlantı da kurmamıştır.

2.2.7.5. Mukannaiyye

Murtazâ Râzî’nin İsmailiyye içinde ele aldığı beşinci grup Mukanneiyye’dir.¹¹⁰ Mukanna’nın Ebu Müslim’in tabiîlerinden olduğunu bilgisini yenileyen Râzî daha önce Ebu Müslimiyye bahsinde ondan bir miktar bahsettiğini kaydeder. Burada Mukanna’yı daha ayrıntılı ele alan Râzî, onun Me’mun zamanında Mülhidlerin davetine uyduğunu, Mukanna’nın tabiîleriyle birlikte mülhidlerle ilişkiler kurduğunu kaydeder. Râzî, bu “Mülhidler” diye ifade ettiği grup hakkında net bir bilgi vermemekle birlikte Mukanna ve tabilerinin onlara uyarak Ebu Müslimiyye’den ayrıldıklarını söyler. Râzî daha önce Mukanna’nın Ebu Müslimiyye’nin Rizâmiyye kolundan olduğunu ifade etmişti. Onun önce peygamberlik sonrasında da ilahlık iddiasında bulunduğunu ve öldürüldüğünü kaydetmiştir. Râzî, Maveraünnehr’in çoğunun Mukanna’ya tâbî olduğunu ve davetini orada açıkladığını ifade eder. Onun ilahlık iddiasından sonra yüzünü kimseye göstermediğini söyler. Yüzüne bir maske takan Mukanna, kendisini kimsenin görmeye tahammül edemeyeceğini söylemiştir. Mukanna bir mucize ortaya koyma iddiasıyla hileli bir düzenek kurmuş kendisine aynalı bir maske yaptırmıştır. Bu maskeyi yüzüne taktığında güneş ışığının üzerine vurmasını sağlamış ve yüzüne bakanın oluşan ışık nedeniyle gözlerinin yanmasına neden olmuştur. Râzî’ye göre halk Mukanna’nın bu uyarısına kulak asmamış ısrarla onu görmek istemiştir. İçeri girmelerine izin verince önde olan grup güneş ışığının

¹⁰⁹ Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 184; Neşr: Vâizî, s. 404.

¹¹⁰ Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 184.

aynalara yansiyıp onlara vurmasıyla yanmış, arkalarında olan grup geri dönmüş ve o hali görünce “Onu gözler göremez / O, görülemez” demişlerdir. ¹¹¹

Murtazâ Râzî bu fırka hakkında anlattıklarına son verirken Mukanna hakkında “O mel’un Merv ahalisinde tek gözlü, hileyi çok iyi bilen biriydi. Adı Haşim’di” demektedir. Râzî’ye göre Mukanna “hileleriyle Kış, Fergâne beldesinden İylâk halkını saptırmıştır”. ¹¹²

Murtazâ Râzî’nin burada aktardığı bilgiler benzer şekilde Bağdâdî’de geçmektedir. Bağdâdî Mukannaiyye fırkasını İslâm’a mensup olmadıkları halde İslâm’a nisbet edilen firkalar bahsinde ele alır. Buradaki bilgilerden birisi de Türklerle ilgilidir. “Halaç Türkleri Mukanna’ya yardım ediyordu.” ¹¹³ Mukannaiyye grubunun mensupları genellikle beyaz giyindikleri için “mübeyyida” (beyaz elbiseliler) olarak da bilinir. Bazı kaynaklar Mukanna’nın “Yahya b. Zeyd’in öcünü alacağım” dediğini kaydetmektedir. ¹¹⁴ Murtazâ Râzî’nin Mukanna’yı İsmailiyye başlığı altında anlatmasının sebebi anlaşılamamaktadır.

2.2.8. Zeydiyye

Murtazâ Râzî Zeydiyye için “zamanımızda üç gruba ayrılırlar” ¹¹⁵ demektedir. **Tabsiratü’l-Avâm** müellifinin Zeydiyye hakkında verdiği bilgilerin Abdulkâhir el-Bağdâdî’nin **el-Fark**’ında da yine üç fırka olarak aynı şekilde izah edildiği görülmektedir.

Murtazâ Râzî, Kufe ahalisinin çoğunun Haricî olduğunu ifade etmiştir. Bu ilk ¹¹⁶ bakışta şaşırtıcı olmakla birlikte Râzî’ye göre Kûfe halkı Hz. Ali’nin Şia’sı olduklarını iddia etmekteydi. Onların bu iddiasına karşı Râzî “Emîrü’l Mü’mînîn’e, Hasan ve Hüseyin’e nasıl davrandıkları tarihte ifade ediliyor” diyerek onların bu iddiasına itirazda bulunur. Devamında ise Haricîler’i “mel’unlar” diye niteleyerek onların Ehl-i

¹¹¹ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 185.

¹¹² Râzî, **a.e.**

¹¹³ el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, ss. 257-259.

¹¹⁴ İbnü’l Esir, **el-Kâmil fi’t-Târih**, (ed. C. J. Tornberg) Beyrut, Dâru Sâdır, 1966, c. 4, s. 39.

¹¹⁵ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 185.

¹¹⁶ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 185.

Beyt düşmanı oldukları gibi aynı şekilde Benî Ümeyye'nin de düşmanı olduklarını zikreder. Râzî'ye göre Haricîler, Emevi saltanatı boyunca isyan etmek istediler. Onlar bu isteklerini yerine getirmede Şia'yı kullanmıştır. Onlar Şia'nın desteğini almak için "Biliyorsunuz ki, iyiliği emretmek farzdır ve bu Beni Ümeyye'nin zulmü halkı kapladı. Eğer biz isyan etmez ve bu hal üzere ölürsek kâfir oluruz." gibi sözlerle halkı kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. Onların bu propagandaları sonuç vermiş Şia'dan bir grup da bu sözlerle aldanmıştı. Râzî'nin anlatımına göre onların asıl amacı Ehl-i Beyt'ten kalanların yok olmasıydı. Onlar, Zeyd'in bu işe istekli olduğunu işitince hep birlikte Zeyd'in yanına gittiler. Neticede 20 bin kişi ona beyat etti. Abdulkâhir el-Bağdâdî bu sayıyı Kûfeliler'den 15 bin kişi olarak verir.¹¹⁷ Râzî'nin anlatımına göre 20 bin kişi onunla olunca Zeyd isyan etti. Mescidin kapısına vardığında çok az kişi yanında kalmış, diğerleri gitmişti. Zeyd bunun üzerine "beni terk ettiniz" dedi. Zeyd'i yakalayıp öldürdüler, cenazesini astılar daha sonra onu yakıp küllerini bir yere döktüler. Bunun üzerine "O imamdır." dediler.

Murtazâ Râzî, İmam Zeyd'in isyanı hakkında verdiği bu malumattan sonra Zeydilerin kollarını ele alır.

2.2.8.1. Cârudiyye ve Surhûbiyye

Râzî, Zeydilerden birinci grup olarak Cârudiyye fırkasını konu edinir. Bu gruba¹¹⁸ Surhûbiyye de dendiğini ifade eder. Cârudiyye'nin reisi Ebu'l-Cârud'dur (Ziyâd b. Münzir el-Hemedânî) (ö. 150/767). Râzî, Ebu'l-Cârud'un Muhammed Bâkır'a birşey söylediğini, bunun üzerine münafık ve kör olduğunu kaydeder. Muhammed Bâkır onu "Surhûb" olarak adlandırmıştır. Surhûb Şeytan'ın adıdır ve yeri denizdir. Râzî'nin Ebu'l-Cârud hakkında buraya kadar verdiği bilgiler Nevbahtî'nin Fıraku's-Şia'sında ve Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde aynı şekilde yer almaktadır.¹¹⁹

Murtazâ Râzî'nin anlatımına göre Surhûb lakaplı Ebu'l-Cârud ve tabiiilerine göre Resulullah Hz. Ali'nin imameti için ismini zikrederek değil vasıflarını ifade ederek

¹¹⁷ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 29.

¹¹⁸ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İktbal, s. 185.

¹¹⁹ En-Nevbahtî, *Fıraku's Şia*, çev: Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 180; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 144.

nas getirmiştir. Buna gizli nas (nass-ı hafi) denilmektedir. Yani onlara göre Hz. Ali'nin imamlığı açık ve aşikâr değildi. Carudiyye Resulullah'tan sonra Hz. Ali'nin imam olduğuna ve ashabın başka birini bu makama getirdiği için kâfir olduklarına inanmaktadır. Râzî, Carudiyye'den başka bir grubun da “Resul, nasıl Müminlerin Emiri'ne dair nass buyurduysa Hasan ve Hüseyin hakkında da buyurmuştur. Her üçünün imameti Resul'ün nassı ile sabittir” dediklerini kaydeder. Onlardan birtakım kimselerin de “Hasan ve Hüseyin'in imameti Resul'un nassıyla değil Müminlerin Emiri Hz. Ali'nin nassıyla sabittir” dediklerini aktarır.

Murtazâ Râzî'nin bu fırkadan Fudeyl Dessân (Ressân)¹²⁰ ve Ebu Halid Vâsî'ti'nin¹²¹ görüşleri olarak naklettiğine göre “her kim Ali'nin önüne geçmişse kâfir oldu. Her kim Hasan ve Hüseyin'in evlatlarındansa onun ilmi, Resul'un ilmi gibidir.” Bu bilgi öğrenme gerektirmez. İmam kundağa (hırkaya) sarılmış olsa da onda bu bilgi mevcuttur. Râzî, onlardan bir başka grubun bunun tam tersini savunduğunu ifade etmektedir. Onlara göre “ilim imamlar ile avam arasında ortaktır. Öyleki avam içinde bir grubun ilmi Hasan ve Hüseyin evladının ilminden daha fazla olabilir.”¹²²

Murtazâ Râzî daha sonra Carudiyye içindeki imamet tartışmalarına girer. Bunlardan bir grubun “imam, Resul'den sonra Ali'ydi, sonra Hasan ve Hüseyin ve bu üçünden sonra da Fatıma soyundan gelen, cesur, ilim sahibi ve huruc eden kimse imamdır”dediğini aktarır.¹²³

Carudiyye'den başka bir grubun ise “Mehdi, Muhammed b. el-Kâsım b. Ali b. Ömer b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib olacak” demektedir. Râzî'nin anlatımına göre Abbasi Halifesi “Mu'tasım (218-227/833-842), Tâlekânlıların efendisini hapse attı ve kimse ona ne olduğunu bilmedi.” Hz. Ali evlâdından Muhammed b. Kâsım b. Ömer el-Hüseyinî 219/834 yılında hilâfet iddiasıyla Tâlekân'da ayaklanmış, Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir tarafından yakalanarak Bağdat'a gönderilmiş ve hapse atılmıştı. Murtazâ Râzî, bu grubun Muhammed b. el-Kâsım'ın hayatta mı öldümü

¹²⁰ **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Vâizî tarafından yapılan neşride bu isim Fudeyl Rissan olarak geçmektedir.

¹²¹ Ebu Hâlid el-Vâsî'ti Amr b. Hâlid: Zeydiyye'nin önde gelenlerindendir.

¹²² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 186.

¹²³ Râzî, **a.e.**

tartışmasını onun imametinin olamayacağını delili sayar. Râzî'ye göre “eğer şüphe onun ölümüne dair ise onu beklemelerini gerektirir. Şüphe hayatta olup olmadığına dair ise bu durum onun imam olmadığı anlamına gelir” demektedir. İmam'ın hayatta olduğu kesinleşmeli bu kesinleşinceye kadar da beklenilmesi gerekir. Hayatta olduğu kesin olmayan, ölmüş olma ihtimali olan biri imam olamaz.

Murtazâ Râzî daha sonra bunlardan başka bir grubun da “Mehdi, Kufe'nin hâkimi Yahya b. Ömer b. Yahya b. el-Hüseyin b. Zeyd b. Ali'dir” dediğini aktarır. Yahyâ b. Ömer'in 250/864 yılında Kûfe'de çıkardığı isyan bastırılmıştı. Murtazâ Râzî onların bu iddiasına da “ümmeğin tarihçi ve siyercilerinin cümlesi Hüseyin b. İsmail'in onu öldürdüğü ve başını halife Müstaîn-Billâh'a (248-252/862-866) gönderdiğinde ittifak etmiştir” r.mektedir¹²⁴

Carudiyye'nin imamet hakkında yaşadığı tartışmalar Şehristânî'nin **el-Milel ve'n-Nihal**'inde de benzer şekilde yer almaktadır. Ancak Şehristânî'ye göre Yahya b. Ömer'in başı Hüseyin b. İsmail'e değil Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e götürülmüştür. Müstaîn'e götürüldüğü bilgisi burada yer almamaktadır.¹²⁵

2.2.8.2. Cerîriyye ve Süleymâniyye

Murtazâ Râzî, Zeydîlerin ikinci grubu olarak Cerîriyye kolunu ele alır ve onlara Süleymâniyye de denildiğini ifade eder.olduğunu, ile üraşmametin i Cerîriyye,¹²⁶ Müslümanların en hayırlılarından iki kişinin akdetmesi halinde imam olunabileceğini söylemektedir. Cerîriyye, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halife olmalarının hata olduğunu ancak bu hatanın onların küfrünü gerektirmediğini söyler. Hz. Osman ise onlara göre yerleştirdiği bidatler nedeniyle kâfirdir. Cerîriyye, Cârudiyye'yi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den teberri ettikleri için kâfir sayar. Buna mukabil Cârudiyye de onları Şeyheyn'e tevellî ettikleri için kâfir kabul eder.

¹²⁴ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 186.

¹²⁵ eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, ss. 143-145.

¹²⁶ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 186.

2.2.8.3. Betriyye ve Sâlihiyye

Murtazâ Râzî, Zeydîlerin üçüncü grubu olarak Betriyye kolunu ele alır ve onlara Sâlihiyye de dendiğini ifade eder.ve (ö. 169/785) Ebter-Kesîrûnnevâ el Bu grubun¹²⁷ Hasan b. Sâlih b. Hayy'ın (ö. 168/784-85) tâbileri olduğunu kaydeder. Onların görüşlerine göre yaratılmışların en hayırlısı Resulullah'tan sonra Hz. Ali'dir. Resulullah'tan sonra imamet onundu ancak Hz. Ali bunu terk edince imamet Şeyheyn'in (Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer) üzerinde gerçekleşti. Sahabe de bu konuda hatalı değildi.¹²⁸

Burada özellikle **Tabsiratü'l-Avâm**'ın kullandığımız iki baskısı arasında bilgiyi değiştiren, tersine çeviren bir farklılığa işaret etmek gerekir. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Abbas İktal tarafından yapılan neşrinde Betriye'nin görüşü olarak ifade edilen "Sahabe de bu konuda hatalı değildi" ibaresi diğer klasik kaynaklarda geçtiği gibi verilmiştir. Buna karşın aynı eserin Cafer Vâizî tarafından yapılan neşrinde "Sahabe bu konuda hatalıydı" şeklinde tam tersi bir anlam içeren bir hale dönüştürüldüğü görülmektedir.¹²⁹ Bunun bir hata olabileceği gibi kasıtlı yapılmış ise esere ve müellifin ifadelerine ihanet edilmiş olduğu açıktır.

Murtazâ Râzî, Betriyye'nin Hz. Osman hakkında ne kötü ne iyi birşey söylemediğini aktarır. Onların "Ölenlerin kıyametten önce geri dönüşünün (rec'at) olacağına" inandıklarını söyler.¹³⁰

Murtazâ Râzî, Zeydiyye'den Betriyye fırkası içerisinde Yakubiyye grubundan bahseder. Gruba neden Yakubiyye dendiği ve liderlerinin kim olduğundan bahsetmez. Râzî'nin anlatımına göre Yakubiyye, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hak imamlar olduğuna inanırlar. Onlara göre Şeyheyn'den (Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer) teberri eden kimse kâfir değildir. Ayrıca rec'at'i de inkâr ederler.

¹²⁷ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İktal, s. 187.

¹²⁸ Râzî, **a.e.**

¹²⁹ Krş. Murtazâ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İktal, s.168; Neşr: Vâizî, s. 409.

¹³⁰ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İktal, s. 187.

2.2.8.4. Zeydiyye'nin Görüşleri

Murtazâ Râzî, Zeydiyye fırkalarından sonra Zeydiyye'nin inanç esaslarının Mutezîlî kelamcılarla aynı olduğunu söyler. Fıkî meselelerde de “Nevâsıb” olarak ¹³¹ nitelendirdiği Ehl-i Sünnet ile hem fikir olduklarını kaydeder. Zeydiyye'ye göre “kıyas, re'y, içtihad ve istihsan” şer'î delildir. ¹³²

Murtazâ Râzî'nin aktardığına göre Zeydiyye; İmamet konusunda, dördüncü İmam, Zeynelâbidîn'den onikinci imam Mehdî'ye kadar olan tüm imamların yoldan çıkmış (gomrah) olduklarını kabul eder. Murtazâ Râzî'nin iddiasına göre Zeydîler “her kim Zeyd'in imametini kabul etmez ve cihad'ı vacip görmezse kafirdir” inancındadır. ¹³³

Takıyye, kişinin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde aksini söylemesi anlamında kullanılan bir terimdir. Zeydiyye ilke bakımından takıyyeye muhalif görünür. Bununla birlikte zaman zaman uygulamaktan da geri kalmamıştır. ¹³⁴ Murtazâ Râzî, Zeydîlerin takıyye konusundaki görüşleriyle özel olarak ilgilenmiş gibidir. Râzî, Zeydîlerin takıyye konusundaki ihtilaflarını sınıflandırarak ele almaktadır. ¹³⁵

Onlardan bir gruba göre takıyye sözde ve amelde caiz değildir. Bir kavim de kişinin ölümüyle sonuçlanma ihtimali varsa takıyyeyi sözde ve amelde caiz görürler. Takıyye ayrıca uygulayacak kişiye göre farklı görüşlerin olduğu bir mesele olarak da ele alınmaktadır. Zeydiyye'den bir gruba göre takıyye imam için caiz değildir halk için caizdir. Diğer bir grup ise bu ayrımı da kabul etmez. Onlara göre imama da halka da caiz değildir.

Murtazâ Râzî takıyye ile ilgili Zeydîlerin görüşlerini anlatırken Ebu'l-Kâsım Belhî el-Ka'bî'nin (ö. 319/931) adını zikrederek onlar hakkında verdiği bilgileri nakleder. ın “Hükmü'd Dar” başlığında'ın **Makâlât-Kitâbu'lKa'bî'nin** âlim Mutezîlî Ancak ¹³⁶

¹³¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İktbal, s. 187.

¹³² Bkz: Fatih Yücel, “Fıkîh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi”, **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 4, S. 1, (Zeydiyye sayısı), 2011, ss. 255-274.

¹³³ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İktbal, s. 187.

¹³⁴ Mustafa öz, “Takıyye”, **DİA**, c:39, s. 453-454

¹³⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İktbal, s. 187.

¹³⁶ Râzî, **a.e.**

Zeydiyye'nin takiyye görüşüyle ilgili bilgi yoktur. Murtazâ Râzî'nin buradan aktardığı bilgiler, Ka'bî'nin "bizden Ehlü'l-Hak" ifadesi kullanarak verdiği bilgilerdir.¹³⁷ Ka'bî'nin Taberistan Zeydî Devleti'nin yöneticilerinden Muhammed b. Zeyd'e kâtiplik yaptığı bilinmektedir. Kendisinin Zeydî yöneticiyi övdüğüne dair ifadeleri aktarılmaktadır.¹³⁸ Ayrıca Zeydîler ile Mu'tezile'nin pek çok konuda ortak görüşleri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu görüşlerin Murtazâ Râzî tarafından aynı zamanda Zeydîler'in görüşü olarak değerlendirilmiş olabileceği düşünülebilir.

Murtazâ Râzî'nin Ka'bî'den aktardığına göre içinde takiyye yapılması gereken her yer Dârü'l-küfür'dür. Eğer müminler takiyye halindeyse, sultan onların yardımındaysa ama halk baskı yapıyorsa (ğalib) o yer Dârü'l-iman'dır. Eğer müminler imanlarını açıklamaya kadirseler ve muhalifleri ile kendileri arasında cizye vermek üzere bir anlaşma varsa bu yer Dârü'l-küfür'dür. Eğer halka değil de sadece sultana takiyye yapmaları gerekiyorsa ve sultan müminler üzerinde baskıcıysa orası Dârü'l-küfür'dür. Onlardan beri olmak vaciptir. Müminlerden uzak durulmamalıdır. Eğer halktan beri olunursa o zaman halkın cümlesi kafirdir.¹³⁹

Murtazâ Râzî'nin anlattığına göre Zeydîler'den bir grup, muhaliflerinin olduğu yerlerin cümlesini Darü'l-küfür değil Darü's-şirk olarak nitelemektedir. Bir başka grup ise, sadece zalimlerin ordugâhının bulunduğu noktaları böyle görmektedir. Bunun dışındaki yerler ise Darü't-tevhit'tir. Ordugâh Dârü'l-bâğî'dir. Murtazâ Râzî başka bir grubun da bu yerler için Dâr'ı-takiyye Dâr'ı-hata (?) olduğunu, ne Dâr'ı-küfr ne de Dâr'ı-iman olmadığını kabul ettiklerini aktarır.¹⁴⁰

Murtazâ Râzî daha sonra Zeydîler'in bu durumlarda nasıl tavır alınması gerektiğine dair görüşlerini kaydetmektedir. Onlardan bir gruba göre mümin olduğu anlaşılıncaya kadar ehli takiyyeden ve ehl-i kible'nin cümlesinden beri olmak gerekir. Başka bir grupta, ehli dalalet olduğunu bilmedikçe teberri etmeyelim ve ehli iman olmadığını

¹³⁷ Ebu'l-Kâsım Belhî el-Ka'bî', **Kitâbu'l Makâlât**, Tahkik: Hüseyin Hansu vd., İstanbul, Kuramer, 2018, s. 385.

¹³⁸ Mehmet Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mutezililer", **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 4, S. 1, (Zeydiyye sayısı), 2011, (ss. 231-254) s. 236.

¹³⁹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 187-188.

¹⁴⁰ Râzî, **a.e.**

bilmedikçe de tevelli (dost edinmek) etmeyelim demektedir. Bir grup da imanı belli kimseye tevelli edelim ve diğerleri hakkında hiç bişey demeyelim görüşündedir.¹⁴¹

Murtazâ Râzî Zeydiyye'nin takıyye ile birlikte muhaliflerle savaş konusundaki görüşlerini de kaydeder. Onlardan bir gruba göre takıyyede gece baskını yapmak, yağmalamak onların yurdu küfür yurdu olsa da haramdır. Başka bir gruba göre, dar-ı takıyye'de münafıklara hile yapmak ve mallarını çalmak helaldir. Bir diğer gruba göre, bulundukları yer Dâr'ul-harb olsa da onların malını çalmak helal değildir.¹⁴²

Murtazâ Râzî Zeydiyye'nin takıyye diyarındaki insani ilişkilere dair görüşlerine de yer vermektedir. Onlardan bir gruba göre münafıkları, zânî ve veled-i zinâ olarak çağırılabilir. Başka bir gruba göre, takıyye içinde onların kızları istenebilir ama onlara kız verilemez. Murtazâ Râzî bu konuda Ebu'l-Kâsım Belhî'nin "Daru't-Takiyye ehline kız vermek ve almak helal değildir" dediğini aktarır. Onlardan bir gruba göre, ergen olana kadar Daru't-Takiyye ehlinin çocuklarından beri olmak caiz değildir. Ergen olduklarında onları imana davet eder, eğer Zeydiyye esaslarına iman ederlerse ehl-i tevelli etmezlerse ehl-i berâet olurlar. Bir gruba göre de müminlerin ve kâfirlerin çocuklarına berâet de tevelli de edilmez. Buluğa erdiklerinde eğer iman ederlerse onlara tevelli gerekir, yok eğer Zeydiyye esaslarını kabul etmezlerse onlardan berî olmak gerekir.¹⁴³

Murtazâ Râzî "Zeydiler'in hurafeleri çoktur. Bu kadarını aktarmakla yetindik. Çünkü cümlesini anlatmak usanç meydana getiriyor" diyerek konuyu sonlandırırken Zeydiler ile Sünniler'in mukayesesini yapar. Râzî'ye göre Zeydiler de "Nevâsıb" gibi imamette ismet şartı aramazlar. İmam, Allah ile kendi arasında fasık ve facir biri olabilir, yeterki görünüşte adil olsun.¹⁴⁴

¹⁴¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İktbal, s. 188.

¹⁴² Râzî, *a.e.*

¹⁴³ Râzî, *a.e.*

¹⁴⁴ Râzî, *a.e.*

2.2.9. İsnâaşeriyye (İmâmiyye)

Murtazâ Râzî, Şîî fırkalardan birisi olarak İsnâaşeriyye/İmâmiyye'yi de bir başlık olarak ele alır.kurtuluşa eren 'nin kendi mezhebi ve ona göre Râzîİmamiyye'yi ¹⁴⁵ fırka olarak başka başlıklarda da konu edinmektedir. Buradaki ve diğer yerlerdeki İmamiyye mezhebiyle ilgili bilgilerin ayrı bir bölüm olarak ele alınması uygun olacaktır.

¹⁴⁵ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 188.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TABSİRATÜ'L-AVÂM'DA İSNÂAŞERİYE

3.1. EHL-İ HAK VE EHL-İ BEYT

Murtazâ Râzî, İsnâaşeriyye mezhebine mensub bir âlimdir. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın 20. Babı; “Hangi Grup (kavm) Hak Üzeredir ve Onu Nerede Aramak Gerekir” başlığını taşımaktadır. Râzî burada 73 fırka rivayetini esas alarak, “72 fırkanın görüşü bâtıldır” demektedir. Hak yolda olan fırka ise Ehl-i Beyt'e uyanlardır. Her zaman sözleri hüccet ve kendilerine tabi olunması vacip olan bir grubun (kavm) bulunması gerekir. Böyle bir grubun yeryüzünde bulunmaması durumunda İslam dini de batıl olacaktır. Bu grup yaratılmışların en hayırlısıdır. Yaratılmışların en hayırlısı olduklarının delili ise Allah'ın ayetleri, Resul'ünün hadisleri ve ümmetin icmâdır. Bu üç delile göre Hz. Peygamber'den sonra yaratılmışların en hayırlısı Hz. Peygamber'in “Ehl-i Beyt”idir.¹

Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Beyt hakkında birçok ayet vardır:

“Sizin dostunuz/veliniz, ancak Allah'tır, Resûlüdür ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren mü'minlerdir.” (Mâide, 5/55)

Bu ayette Ehl-i Beyt ifadesi geçmemektedir. Velayet ayeti olarak meşhur olan bu ayet İsnâaşeriyye mensupları tarafından Hz. Ali'in imametini ispat için kullanılmaktadır. “Veliyyukum” ifadesi ile kastedilenin Hz. Ali olduğu kabul edilir.²

“...Ey Peygamberin ev halkı (ehl-i beyt)! Allah sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.” (Ahzâb, 33/33)^[1]

Bu ayeti delil getiren Râzî'ye göre Allah'ın temizliği konusunda şahitlik ettiği kimseler masumdur, bunların sözü hüccettir. Dolayısıyla sözü hüccet olan

¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 194.

² Bununla ilgili kaynaklar ve detaylı bilgi için bakınız: Metin Bozan, “Şii Literatürde Hz. Ali”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, cilt: III, sayı: 5, 2011, (s. 15-29), s. 11.

yaratılmışların en hayırlısıdır. “Her kim, Allah’ın kendisinin temizliğine şahitlik ettiği kimselerin masum olmadığını söylerse Kur’an’ı reddetmiş olur.”³

Râzî’nin ifadesine göre Ehl-i Beyt’in Hz. Peygamber’den sonra en faziletli olduğuna dair birçok hadis de vardır. Bunlardan biri de mübâhele⁴ olayını anlatan rivayettir.⁵ Âl-i İmrân suresi 61. âyete “mübâhele âyeti” denir. Hz. Peygamber’in İslâmiyet’e girmeyi veya cizye ödemeyi teklif eden mektubunu alan Necran hristiyanları 9/631 yılında Medine’ye bir heyet göndermişlerdir. Yapılan görüşmeler sonrasında ayette “...seninle tartışmaya kalkışacak olanlara de ki: Gelin, sizler ve bizler dahil olmak üzere siz kendi çocuklarınızı, biz de kendi çocuklarımızı, siz kendi kadınlarınızı biz de kendi kadınlarımızı çağıralım, sonra cânu gönülden dua edelim de Allah’tan yalancılar üzerine lânet dileyelim” buyuruldu. Hz. Peygamber mübâhele âyetinin nüzûlünden sonra Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Fâtıma ve Hz. Ali ile birlikte Necran heyetinin yanına gitti; ilgili âyetleri okuyarak kendilerini mübâheleye davet etti. Necranlılar kısa bir istişareden sonra mübâheleye cesaret edemediler. Cizye anlaşması yapıp evlerine döndüler.⁶

Râzî’nin kaydettiği rivayete göre Ümmü Seleme’nin kölesi Ebu Reyyah Resulullah’dan şöyle rivayet etmiştir: “Eğer Allah yeryüzünde Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin’den daha hayırlı kimseler olduğunu bilseydi bana emrederdi ve ben onlarla mübâhele ederdim.”⁷

Râzî’nin ikinci hadis olarak delil getirdiği Şîî hadis kitaplarında yer alan ve Zeyd b. Erkâm’a (ö. 68/688) dayandırılan bir rivayete göre Resulullah şöyle demiştir: “Sizin aranızda iki şey bırakıyorum, bu ikisine sarılırsanız asla sapmazsınız. Biri diğerinden

³ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İktbal, s. 194.

⁴ Mübâhele olayında Resulullah (s.a.v)’in Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den başka kimseyi mübâhele için götürmemesi Şîa tarafından Hz. Fatıma, eşi Hz. Ali ve evlatları Hasan ve Hüseyin için büyük bir fazilet olarak görülmektedir.

⁵ Bkz.: Süleyman Uludağ, “Âl-i Abâ”, **DİA**, c. 2, s. 306-307.

⁶ Mustafa Fayda, “Mübâhele”, **DİA**, c: 31, s. 425.

⁷ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İktbal, s. 195.

daha büyük olan ve gökten indirilen Allah'ın kitabı, ikincisi de benim ıtretimdir. Havz-ı Kevser'de bana ulaşınca kadar bu ikisi birbirinden ayrılmazlar.”⁸

Râzî'ye göre bu hadislerle Ehl-i Beyt'in ve onlara uyanların hak olduğu doğrulanmaktadır. Resullullah onları Kur'an ile birlikte saymıştır.ekaleyn hadisi” S⁹ diye adlandırılan bu rivayet, Şîa âlimleri tarafından imâmet görüşlerini desteklemek amacıyla önem verilip kullanılır. Mezkûr rivayetin, Kur'an'ın ve Ehl-i beyt'in kıyamet gününe kadar birbirinden ayrılmayacağından söz eden son kısmı, birçok kaynakta rivayet edilmesine rağmen “isnadı zayıf, münkatı', delil olarak kullanılmaya elverişsiz” diye nitelendirilmiştir.¹⁰

3.1.1. Ehl-i Beyt ve Mezhep

Ehl-i Beyt'in Müslümanların en hayırlıları olduğunu delillendiren Râzî onlara tâbi olanların hak üzere olduklarını ifade edip sözü mezhebe getirmektedir. Burada ilk olarak ele aldığı mesele “Ehl-i Beyt'in mezhebi var mıdır?” sorusudur. Râzî bu konuda muhaliflerinin iddialarını şu şekilde dile getirir: “Bunu kabul etmeyenler ‘Ehl-i Beyt'in kendilerine has bir mezhebi yoktu’ diyeceklerdir. Çünkü eğer mezhepleri olsaydı, meşhur fıkıh uleması gibi, mezhepleri zahir ve bilinir olurdu.” Râzî'ye göre “bu söz batıldır.” Çünkü Hz. Peygamber Ehl-i Beyt'i (ıtret) Kur'an ile birlikte tâbi olunacak kaynaklar olarak zikretmektedir. Onların bir mezhebi olmasaydı Hz. Peygamber böyle yapmazdı. Onların mezhepleri olmasaydı onlara uyanlar sapmış olurdu.¹¹

Murtazâ Râzî, Ehl-i Beyt'in mezheplerinin açıklanması ve bilinir olmasına engel olan hususları açıklayarak itirazın delilinin de yersiz olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Râzî'ye göre Emevi yöneticilerinden kendi zamanına kadar gelen idarecilerin tümü Ehl-i Beyt'in ilmini yok etmeye kastetmişlerdir. Râzî bu noktada Emevîlerin Ehl-i Beyt'e ve taraftarlarına yapmış olduğu baskılardan bahseder. Bu baskılara örnek olarak Muaviye'nin İslam diyarının tüm minberlerinden ve

⁸ Muhamed Bâkır el-Meclisî, **Bihârul'l-Envâr**, Kum, İntişarat-ı Norohi, h. ş. 1388/2009, c. 23, s. 173.

⁹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 195.

¹⁰ Detaylar için bakınız: Mustafa Öz, “Sekaleyn”, **DİA**, c: 36, ss. 325-326.

¹¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 195.

minarelerinden Hz. Ali'ye lanet edilmesini emretmesine işaret eder. Muaviye'nin valilerine gönderdiği mektuplarda "Her nerede Ali Şiası'ndan bir kimseyi ya da onların faziletlerini anlatan bir kimseyi bulursanız onları öldürün!" diye emrettiğini kaydeder. Bu nedenle Şia taraftarları öldürülmüştür.¹²

Murtazâ Râzî "Ziyad'da Yemen hadisesinin sorumlusudur. Orada 70 bin Şiî'yi öldürdü" demektedir. Muhammed b. Abdullah b. Ziyad tarafından 202/818 tarihinde Yemen'de varolan isyan bastırılmış ve Ziyâdiler Devleti kurulmuştur. Murtazâ Râzî yukarıdaki ifadelerinde bu süreçten bahsediyor olmalıdır.¹³

Murtazâ Râzî'ye göre fakihler ve kadıların bazıları ölüm korkusundan bazıları da mal ve makam hırsıyla İmamların aksine fetvalar vermişlerdir. Bu dönemde baskı altında olan Şiîler İmamlarının mezhepleri ve hadisleri hakkında rivayetlerde bulunmuşlardır. Gizlice imamların yanına gidip, problemlerinin çözümünü onlarda aramışlardır.

Murtazâ Râzî'ye göre Abbasiler döneminde de durum bundan farksızdı. Mütevekkil, Kербela'da Hz. Hüseyin ve diğer şehitlerin bulunduğu türbelerin yıkılıp tarlaya çevrilerek sürülmesini emretti. Mütevekkil bu girişimle halkın Kербela ziyaretini engellemeye çalışmıştır. Râzî "O gün hicri 236 yılında Rey şehrinde bir deprem meydana geldi ve 45 bin kişi öldü"¹⁴ diyerek yaşanan depremle Hz. Hüseyin türbesinin Mütevekkil tarafından yıkılması arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır.

Tabsiratü'l-Avâm'ın iki farklı baskısı arasında Şiîler'in Abbasiler dönemindeki durumlarının ele alındığı bölümde farklılıklar göze çarpmaktadır. Abbas İkbâl tahkikinde "Me'mun, dönemin imamını (Ali er-Rıza) "şehit ettiğinde", Horasan fukahası halka Ehl-i Beyt'in ve onların Şiası'nın öldürülmesi emrini verdi" denmektedir.¹⁵

Oysaki kaynaklarda Me'mûn'un Abbasoğulları'nın şiddetli muhalefetine rağmen Merv şehrinde Ali Şiası ile uzlaşma adına tarihi bir karar almış, Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmiş ve halktan onun için biat istemiştir. Ayrıca Me'mun bu karar sonrası

¹² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 195.

¹³ Mustafa L. Bilge, "Ziyâdiler", **DİA**, c. 44, ss. 489-490.

¹⁴ Krş.: Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 196.; Neşr: Vâizî, ss. 421-422.

¹⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 196.

Abbâsîler'in resmî rengi olan siyah elbiseyi çıkarıp Ali evlâdına mahsus yeşil renkli elbise giymiştir (201/817).¹⁶

Cafer Vâizî tahkikinde “Bizim zamanımızda Müeyyed hükümdarları İmam Said Kannâl'ı (muhtemelen Fettâl) öldürünce Horasan fakihlerinden bir grup Ehl-i Beyt davetinin anlatıldığı **Nihayet-i Fıkıh** ve **Amelü's-Sünne** kitaplarıyla birisini bulduklarında öldürülmesi fetvasını verdi.” denmektedir.¹⁷

Burada geçen Müeyyed Ay-Aba (ö.569/1174) Büyük Selçuklular'ın emirlerinden olup, bu devletin yıkılmasından sonra Nişabur bölgesi de dâhil olmak üzere etkili olan isimlerden biridir. Ancak burada ismi geçen Fettâl diye okunması gerektiğini düşündüğümüz âlim 508/1114 yılında öldürüldüğü için bir karışıklık olduğu görülmektedir. Müeyyed Ay-Aba, Nisabur ve çevresinin hâkimiyeti için dönemin Alevîlerinin Nakîbi ile savaşmıştır. Muhtemelen bu olaya atıf yapılmıştır.¹⁸

Murtazâ Râzî “*Oysa kafirler hoşlanmasalar da Allah, nurunu tamamlayacaktır.*” (Tevbe, 9/32) ayetiyle verdiği örneklerdeki yönetimleri Allah'ın nurunu istemeyen kafirler ile eş tutmaktadır.¹⁹

3.1.2. Ehl-i Beyt'in Mezhebi ve Sünniler

Murtazâ Râzî, muhaliflerin Ehl-i Beyt'in mezhebini sahiplenmesini de eleştirmektedir. “Ehl-i Beyt'in mezhebi de bizim sahip olduğumuz bu mezheptir” sözü Murtazâ Râzî'ye göre iki açıdan batıldır:

Öncelikle bunu söyleyenler mezhep olarak kendilerini Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel gibi kimselere nisbet etmektedir. Ehl-i Beyt imamaları yaratılmışların en faziletlieleri olduklarına göre onlar bu âlimlerden üstündür. Bu üstünlük nedeniyle Ehl-i Beyt onların mezhebine izafe edilemez. Adı geçen mezheplerin alimleri imamlardan nakillerde bulunurlar. Dolayısıyla nakilde bulunan “talebelerin hocalarına izafe edilmesi gerekir.”

¹⁶ Nahide Bozkurt, “Me'mûn”, **DİA**, c. 29, ss. 101-104.

¹⁷ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Vâizî, s. 421-422.

¹⁸ Faruk Sümer, “Müeyyed Ay-Aba”, **DİA**, c. 31, ss. 479-480.

¹⁹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 192; Neşr: Vâizî, s. 421.

İkinci bir husus olarak Râzî'nin iddiasına göre fakihlerin çoğu Hz. Ali'den rivayetlerde bulunup aksine amel etmektedir. Onların kitaplarında bu durumun yazılı olduğunu söyleyen Râzî bunun için bir örnek vermez.²⁰

3.2. EHL-İ HAK ve İMÂMİYYE-İSNÂAŞERİYYE

Murtazâ Râzî, Ehl-i Beyt imamlarının faziletine dair naklettiği rivayetlerden birini onların takipçileri olan Şîa ile de ilişkilendirerek kaydetmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber “Ehl-i Beyt'im, Nuh'un gemisi gibidir, kim ona binerse kurtulur, kim yüz çevirirse helak olur” demiştir. Râzî'ye göre bu hadis “Ehl-i Beyt'in ve onların Şiasının hak olduğuna dair kesin delildir.”

Murtazâ Râzî'nin aktardığı ayet ve rivayetlerden çıkardığı sonuca göre “Fırkaların içinde Ehl-i Hak olan mezhep İmamiyye-İsnâaşerîyye'dir.”²¹

Murtazâ Râzî ayet ve rivayetlerden sonra Ehl-i Beyt'in ve takipçilerinin “Ehl-i Hak” olduklarını icmâ ile de delillendirmeye çalışır. Burada bir üstünlük silsilesi meydana getirerek İmamlar'ın diğerlerinden üstün olduğunu ispata yönelir. İhtilaf olmadığını iddia ettiği bu silsileye göre Arap Acem'den üstündür. Kureyş'den olan Hâşimî, Emevî'den üstündür. Tâlibî, Hâşimî'den üstündür. Fâtımî, Tâlibî'den üstündür.

Arab'ın Acem'e üstünlüğü Resulullah (-ın Arap olması) nedeniyledir. Murtazâ Râzî'ye göre Resulullah'a yakınlık üstünlük ölçüsüdür. Sahabenin de Peygamber'e olan yakınlığının sözkonusu olabileceğini düşünen Râzî'ye göre Sahabe de farklı özelliklere sahip olarak Peygamber'e yakın kimselerdi. Ancak “hiç kimsenin babası ve annesi uyarıcı, müjdeleyici ve aydınlatıcı değildi”. Râzî'nin bu sözünden maksadının Hz. Ali evladı olduğu anlaşılmaktadır. “Dedeleri günahkârlara şefaatçidir. Haydar-ı Kerrar babaları, Fatıma Betül anneleri, Hamza babalarının amcası, Cafer-i Tayyar amcaları, İbrahim, Abdullah, Tahir dayıları, Hatice nineleri, Mescid-i Haram'ın sakini, vahyin geldiği Cebrail'in indiği aile, nübüvvet ağacı.” Kim

²⁰ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 196; Neşr: Vâizî, s. 422.

²¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s.197; Neşr: Vâizî, s.424.

Resulullah'a ve onlara iman ederse canı ve malı koruma altına girer. Kim de Resulullah ve Ehl-i Beyt'ini inkâr ederse malı ve canı mübah olur.²²

Râzî, Ali Zeynelâbidîn, Ca'fer es-Sâdık gibi imamlardan rivayetlerle Ehl'i Beyt'in üstünlüğünü ve taraftarlarının doğru yol üzere olduklarını delillendirmeye çalışır. Fırka-i nâciyenin ehl-i imamet İmâmiyye-İsnâaşeriyye olduğunu kaydeder.²³

Murtazâ Râzî, Şîî fırkaları ele aldığı on dokuzuncu bölümde son olarak İsnâaşeriyye'yi anlatmaktadır. Murtazâ Râzî, Ehl-i Hak olarak tanımladığı ve kurtuluşa eren fırka olarak gördüğü mezhebini “Neden İmamiyye hak mezheptir?” sorusunun cevabı olarak açıklamaya çalışmıştır. Bu soruyu iftirak hadisini esas alarak cevaplandırır. “Her ne kadar zikrettiğimiz fırkaların tamamı kendilerinin hak diğerlerinin batıl olduğunu söyleseler de akıl, doğrunun bir tane olacağını gerektirir.” 73 fırka rivayetine göre “tek fırka, kurtuluşa erecek, diğerleri helaka uğrayacaklardır”.²⁴

Murtazâ Râzî'nin yalnız bir fırkanın hak üzere olduğu konusunda bir şüphesi yoktur. Ona göre “eğer hak ayrı yönlerde olabilseydi, tek fırka hariç cümlesinin helak olacağı ifadesi Peygamber'e yakışmazdı.”

Bununla birlikte Murtazâ Râzî, ümmetin hakkın bu 73 fırka arasında olduğunda ve bunların dışında bir firkada olamayacağı konusunda ittifak içinde olduğunu ifade eder. Murtazâ Râzî'ye göre eğer hak, ümmetin arasında değilse, Hz. Muhammed'in dininin batıl olması gerekir ve bu da şüphesiz küfürdür.

Murtazâ Râzî'ye göre “72 fırkanın kusurları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca akıl da onların sözlerinin bâtil olduğuna hükmeder. Buna göre hak olanın İmamet ehli (Ehl-i İmamet), onların mezhebi ve itikadı olması gerekmektedir. Eğer İmamiyye'nin itikadı da batıl olsaydı “hak yol ümmetin dışında kalmış olurdu ki bu da caiz değildir.”²⁵

²² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Abbas İkbâl s. 196-197

²³ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Abbas İkbâl s. 199.

²⁴ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Abbas İkbâl s. 188.

²⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: Abbas İkbâl s. 189.

Murtazâ Râzî daha sonra kitabında zikredilen fırkaların görüşlerinin sonradan çıktığını, bunun da “Bid’at” olduğunu ifade eder. Bid’at olarak gördüğü bu görüşleri “Her bid’at dalâlettir.”²⁶ hadisine işaret ederek kendi mezhebi dışındaki tüm mezheplerin dalâlette olduğunu / doğru yoldan saptığını savunur. Râzî bunu şöyle ifade eder:

“Bizim zamanımızdaki mezheplerin hepsi tarih ve siyer kitaplarında kayda geçmiş durumdadır. Örneğin, Cehm’in itikadı, Mutezile, Kerrâmiyye, Müşebbihe, Neccâriyye, Mürcie, İbn-i Küllâb, Eş’ârîler ve diğer mezheplerin hepsi tarihçiler tarafından ortaya konmuştur. Eğer bu inanışların tümü Sahâbe’nin itikadı olsaydı ihtilaf etmezlerdi. Hiç kimse muhalifinin helak olacağını ve kâfir olduğunu söylemezdi. Ve yine tarihçiler bu mezhepleri kuran sahabenin kimliğini ortaya koyarlardı. (Böyle olmadığına göre) Bunların cümlesi sonradan ortaya çıkmıştır. Resulullah’ın “Her sonradan ortaya çıkan şey bidattır, her bidat dalâlettir ve dalâlet cehennemdedir.” hadisi nedeniyle bu sonradan ortaya çıkan tüm mezhepler batıldır.”²⁷

Murtazâ Râzî’ye göre bir inancın sahihliği ancak Resulullah’a dayanan imamlar silsilesiyle gerçekleşir. Bu yolun dışındaki tüm bilgiler batıldır. Çünkü imamlar silsilesi dışında oluşan dinî bilgide ulema hep birbirlerine muhalefet etmiştir. Fıkıh uleması her ne kadar delillerini Resullah’ın sünnetine dayandırsa da “Resul’ün tek zamanda bir meselede iki ya da üç farklı hüküm vermesi muhtemel değildir.”²⁸

Murtazâ Râzî yukarıda itikadî konularda meşhur olmuş mezhepleri vermesine rağmen örneklerini fıkıh uleması arasındaki ihtilaflı meselerlerden vermektedir.

Seçtiği ihtilaf örneği de köpeğin temiz olup olmamasıyla ilgilidir. Râzî’nin anlatımına göre:

“Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Mâlik (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed (b. Hanbel) (ö. 241/855), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Davud İsfahânî (ö. 270/884) gibi kişilerin görüşlerinin Peygamber’in sözleri ya da şeriatin korucusu olan masum imamların görüşleri olmadığı ve kendi fıkıh mezheplerinin kurucuları oldukları konusunda şüphe yoktur. Ebû Hanîfe’nin öğrencileri Ebu Yusuf (ö. 182/798), Muhammed

²⁶ Müslim, “Cum’a”, 43; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6.

²⁷ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal s.189.

²⁸ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal s. 190.

(b. Hasan) (ö. 189/805), Züfer (b. Hüzeyl) (ö. 158/775), el-Lü'lûi (Hasan b. Ziyad) (204/819) Ebû Hanîfe'nin mezhebinde tasarrufta bulunup onun görüşlerini reddettiler.

Şafîî'nin öğrencileri Müzenî (ö. 264/878), Rebî' (ö. 270/884), Büveytî (ö. 231/846), ve İbn Süreyc²⁹ (ö. 306/918) ve diğerleri de birçok meselede ona muhalefet etmiştir. Eğer onların görüşleri Resulullah'dan nakledilen görüşler olsaydı o görüşleri değiştirmek küfür olurdu. Bununla beraber biz biliyoruz ki Ebû Hanîfe, Şafîî, Mâlik ve diğer fıkıh uleması arasında birçok ihtilaf bulunmaktadır. Resulullah'ın tek zamanda bir meselede iki ya da üç farklı hüküm vermesi muhtemel değildir. Eğer tek bir zamanda farklı hükümler olsaydı son hükmün ilk hükmü nesh etmesi gerekirdi. Bunun delili şudur: Bütün aklı başında kimseler bilirler ki, eğer Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şafîî, Hz. Peygamber'in yanında bulunsalardı ona köpeğin pis mi yoksa temiz mi olduğunu sorarlardı. O da cevaben ya pis derdi ya da temiz, bundan başka bir hüküm vermezdi. Bizim için ve cümle akıl sahipleri için bu böyledir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'ye göre köpeğin önü ve dübürü pis gerisi temizdir... Şafîî ise köpeğin tamamının pis olduğunu ve derisinin tabaklanarak temiz olmayacağını söylüyor. Mâlik ... köpeğin temiz olduğunu ... söylüyor. Bu durumda her kim Resulullah'ın bir konuda birbirine zıt üç farklı hüküm verdiğini söylüyorsa onu tanımamış demektir. Bu konularda birçok örnek mevcuttur. Hatta öğrencilerinin farklı görüşleri dışında, Ebu Hanife'nin bir konu üzerinde birden çok görüşü mevcuttur. Şafîî'nin de bir konu üzerinde öğrencilerinin katılmadığı iki, üç görüşten sekiz görüşe kadar yorumu vardır. Resulullah'ın tek bir zamanda tek bir olayda birden fazla görüşü olması imkânsızdır.”³⁰

Murtazâ Râzî'ye göre fıkıhta ilk defa kıyası kullanan kişi Ebû Hanîfe'dir. Ondan önce kıyas yapıldığına dair herhangi bir rivayet yoktur. Bu nedenle öğrencisi Muhammed b. el-Hasan “halk fıkıhda Ebû Hanîfe'nin çocuğu gibidir” demiştir. Râzî'ye göre Ebû Hanîfe'den önce kıyasın kullanılmadığının delili de şudur: Kûfe kadısı İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765), Ebu Hanife hayattayken onu hicvetti ve Ebû Hanîfe ona karşılık vermedi. Râzî'ye göre eğer Ebû Hanîfe'den önce kıyas yapan olsaydı İbn Ebû Leylâ böyle bir hicv yapmazdı. Murtazâ Râzî bu minvalde, Ebû Hanîfe fıkıhta kıyas yapmaya başlayınca Kûfeli şair Mûsâvir el-Verrâk'ın (ö. 150/767) şu beyiti okuduğunu aktarır:

“Bundan önce din konusunda ferahtık

²⁹ Kayıtlarda İbn Süreyc doğrudan İmam Şafîî'nin öğrencisi olmayıp Şafîî'nin öğrencilerinin öğrencisi olarak geçmektedir. Bkz. Şükrü Özen, “İbn Süreyc, Ebû'l-Abbâs” **DİA**, c. 20, ss. 363-366.

³⁰ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, ss. 189-190.

*Tâki bu kıyas ehliyle imtihan olduk
Kazançları azaldığında pazarı karıştırdılar
El öpenlerle öptürenler arasında aklı kullandılar
Bir araya geldiklerinde çakallar gibi insanlar arasında uludular
Ey halk günahlarınıza tevbe edin
İblislerin lanetinden Allah'a sığın*"³¹

Murtazâ Râzî'ye göre bu şiir Ebû Hanîfe'ye ulaşınca şaire bir miktar altın gönderdi. Birkaç gün sonra Kûfe'de bir düğün oldu ve bu şair oraya davetliydi. Râzî olayı şairin dilinden şöyle aktarıyor: "Düğüne gittiğimde evin dolu olduğunu ve oturacak bir yer olmadığını, Ebû Hanîfe'yi de başköşeye rahat bir yere oturttuklarını ve serinlemesi için yellediklerini gördüm. Beni gördü ve yanına oturttu, ortam çok sıcaktı, hizmetçiler yelliyorlardı. İçimden dedim ki, "bu şiirin bana faydası oldu, hem bana para kazandırdı, hem de düğünde yer verdiler." Râzî olayı bu şekilde aktardıktan sonra "hal böyleyken bu mezhep sahiplerine güven olmaz" diyerek Ebû Hanîfe'yi itibarsızlaştırmaya çalışmıştır.³²

Murtazâ Râzî'ye göre; kıyas, re'y, istihsan ve içtihat Resulullah'ın şeriatinde yer almaz. Her ne kadar onun bazı hadislerine dayandırılırsalar da Resulullah'ın vefatından 500 yıl sonra kullanılmıştır. Görüldüğü gibi Murtazâ Râzî hicri ikinci yüzyılda yaşamış Ebû Hanîfe'yi bunları kullanmakla itibarsızlaştırmaya çalışmasına rağmen burada tarihi çok daha ileriye götürmektedir. Râzî'ye göre bunların şeriat olarak adlandırması "yalan"dır. "Şeriat Allah'ın ve Resul'ünün koyduğuur."³³

Murtazâ Râzî kendine göre diğer bütün mezheplerin görüşlerini çürüttüğünü düşünmüş olacak ki "Bu mezheplere güven olmayacağı ortaya çıktığından dolayı amellerimizin batıl olmayacağı bir mezhebe dayanmamız gerekmektedir"³⁴ demektedir.

³¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal ss. 190-191.

³² Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s.191.

³³ Râzî, *a.e.*

³⁴ Râzî, *a.e.*

Râzî, Hz. Peygamber'in âlimleri öven rivayetlerinden hareketle bu alimlerin görüşlerinin de muteber olacağını savunan karşı iddiaları reddeder. Râzî'ye göre "Âlimler peygamberlerin varisleridir" rivayeti âhad hadislerdendir. Yalan ya da doğru olması muhtemeldir. Eğer doğru olduğuna inanırsak zann-ı gâlib ortaya çıkar. Bu mesele dinin asıllarındandır. Dinin aslî meselelerinde ise Haber-i âhâd delil olamaz.³⁵

Murtazâ Râzî, Müslüman, Mecûsî, Yahudi ve Hristiyanlardan hiçbir fırkanın Allah'ı, peygamberleri ve onların şariatlerini inkâr etmediğini ifade eder. Bu dinlerin ve milletlerin de âlimleri vardır. Râzî'ye göre genelleme yapılması durumunda onların alimlerinin de peygamberlerin varisleri olması gerekir. Dolayısıyla onlara da uymak gerekir. Murtazâ Râzî'ye göre bu küfürdür.

Murtazâ Râzî, "kastedilen sadece İslam âlimleridir diğer dinlerin âlimleri değildir" itirazına ise birbirini tekfir eden bu fırkalara tâbi olmanın da doğru olmayacağı cevabını verir. 73 fırkaya ayrılmış, kimin hak kimin batıl olduğu belli olmayan bir ortamda hakkı tespit etmenin güç olduğuna vurgu yapar.³⁶

"İhtilafta rahmet vardır" hadisi Râzî'ye göre akla, Kur'an'a ve icmaya aykırıdır. Usûlüddin ile ilgili bir hadis varsa ve bu hadis akla, kitaba ve icmaya aykırıysa buna itimat edilmez. Râzî'ye göre akla aykırılığın delili tek bir konuda birbirine zıt hükümler vermek mümkün değildir. Aksi takdirde tüm görüşler hak olur. Bu rivayetin Kur'an'a aykırılığının delili ise, şu ayettir: "...*Fakat Rabbinin merhamet ettikleri müstesna, onlar ihtilafta devam edeceklerdir.*" (Hûd, 11/118-119). Bu ayete göre ihtilaf eden kimse Allah'ın rahmetinden uzaktır. Başka bir ayette de şöyle buyuruyor: "*Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok ihtilaf edilecek şey bulurlardı*" (Nisâ, 4/82). Yani Allah tarafından olmasaydı onda birçok ihtilaf bulunabilirdi. Ayette ihtilaf yerilmiştir. İhtilaf kınanmış bir mesele olduğuna göre Hz. Peygamber'in "Âlimlerin ihtilafında rahmet vardır" demesi ihtimali yoktur.

³⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s.191; Haber-i vâhid'in hücciyeti meselesi İmâmiyye Şiası'nda da tartışmalı bir konudur. Bakınız: İbrahim Kutluay, "İmâmiyye Şiası'na Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi / Şeyhü't-Tâife et-Tûsî Özelinde", **Marife**, c. 14, S. 2, ss. 63-84.

³⁶ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s.192.

Murtazâ Râzî bu rivayetin icmaya aykırı olmasını ise bir örnekle açıklar. Bu örneğe göre, bir meselede Hanefî bir kâdı farklı, Şâfîî kâdı da tersine bir hüküm çıkarabilir. Râzî'ye göre bu durum Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olduğunu iddia eden mezheplerce caiz görülür. İmamiyye'ye göre ise şeriatı aykırı hüküm veren kâdının verdiği hüküm red/nakz edilmelidir. İhtilaf rahmet olarak görülürse bu türlü hükümler nakz edilemez.

Murtazâ Râzî bu hadisin kabul görmüşlüğü hakkındaki ihtimalleri de değerlendirmektedir. Ehl-i Kible'nin bu hadisi makbul saydığı, kendilerinin ise inkâr ettiği iddialarını kabul etmeyerek kendilerinin hadisleri reddetmediklerini vurgular. Aslında bu iddia sahiplerinin Hz. Peygamber'in bazı hadislerini terk ettiklerini, fikhî usulleri için buna mecbur olduklarını ifade eder. "Peygamberin bazı hadislerini terk eden sizsiniz. Bu birtakım hadisleri terkedendenlerin maksatları da re'y ve kıyası şeriatın içine katmaya çalışmaktır." demektedir.³⁷ Râzî'nin yorumuna göre bu rivayetin metni şu şekildedir: "İhtilaflarınızı âlimlere götürmeniz de rahmet vardır." Ona göre sünnetin böyle yorumlanması daha iyidir. Çünkü âlime giderlerse muhakkak onda bir fayda vardır. Âlime gidip bir farzı, bir sünneti öğrenmesinde rahmet vardır. Ehl-i Sünnet metni değiştirmiş, harf-i cer'i düşürmüş, böylece mana âlimlerin ihtilafı rahmettir olarak anlaşılmıştır. Oysa ki bu anlayış akıl, Kur'an ve icma-ı ümmete terstir. Dolayısıyla bu tür bir rivayetle amel edilemez."³⁸

3.3. İMÂMİYYE AKİDESİNİN ESASLARI

Murtazâ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**'ın yirmi birinci bölümünü İmâmiyye inanç esaslarını açıklamaya ayırmıştır. İmâmiyye'nin itikâdî görüşleri muhalif fırkaların görüşleriyle kısaca karşılaştırılmıştır. Bunun için genellikle herhangi bir kaynak verilmez. Bazı yerlerde ayrıntılı, çoğu zaman ise bir iki cümleyle mesele ortaya konulduktan sonra buna muhalif fırka ismi ve görüşü kısaca zikredilir. Onun bu mukayeseli yöntemi kitabın başından beri ifade ettiği toplumu kendi mezhebi hakkında bilgilendirme hedefinin yanı sıra diğer mezheplerin "yanlış" görüşlerini muhatabına aktarabilmek için tercih ettiği anlaşılmaktadır.³⁹ Aşağıda ele alınacak

³⁷ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s.193.

³⁸ Râzî, **a.e.**

³⁹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, ss. 200-211; Neşr: Vâizî, ss. 427-442

Murtazâ Râzî'nin anlattığı itikâdî görüşler ile Şeyhu't-Tâife Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî'nin (ö. 460/1068) “**el-Akâidü'l-Ca'feriyye**” adlı risalesinde elli madde olarak sıraladığı inanç esasları arasındaki benzerlik göze çarpmaktadır.⁴⁰ Ancak Râzî bunun için kaynak ismi vermez.

Murtazâ Râzî eserinin yirmi üçüncü bölümünde Ehl-i Sünnet'in Şia'ya karşı kullandığı ancak Şia'nın reddettiği bazı hadisler hakkındaki görüşlerini ifade eder. Bu bölümde Murtazâ Râzî yirmi dört hadisi kendi inanç esaslarına göre değerlendirmeye tabi tutar.⁴¹

3.3.1. Marifetullah

Murtazâ Râzî marifetullah meselesi hakkında ise şu açıklamayı yapar:

“Allah Teâlâ'yı bilme (marifetullah) meselesi dünyada kesbî, Ahirette ise zaruridir. Bağdat Mutezilesi'ne göre ise dünya ve ahirette marifet kesbîdir. Câhiz (ö. 255/869) ve Ali el-Esvârî'ye (ö. 240/854) göre ise marifet dünyada da ahirette de zaruridir.

Allah'ı bilme aklen gereklidir. Mücebbire ise Şer'î olarak gereklidir der. Allah'ı bilme Allah'a işaret eden burhanları düşünmeyle hâsıl olur. Melâhide ise Allah'ı bilmenin ancak “Muallim-i Sâdık”ın anlatmasıyla hâsıl olacağını söyler. Sûfilere göre ise riyazet ve şeyhin sözüyle hâsıl olur.

İnsana vacip olan şeylerden ilki kâinattaki delilleri tefekkür etmektir. Bağdat Mutezilesine göre ise insana vacip olan ilk şey “Marifetullah”tır.”⁴²

Murtazâ Râzî'nin Allah'ı bilmenin şer'î olarak gerekli olduğunu kabul edenler olarak saydığı Mücebbire ile Eş'arîleri kasdetmesi mümkündür. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi Mücebbire ifadesini Eşarîler için de kullanmaktadır.

Râzî'nin “Melâhide” dediği grup İsmailîler'den Hasan Sabbah'ın (ö. 518/1124) liderlik ettiği Nizârîler olmalıdır. Onlara buradaki görüşlerinden dolayı Ta'limiyye de

⁴⁰ Şeyh Tûsî, **el-Akâidü'l-Caferiyye**, (Cafer es-Subhânî, **Buhs fi'l Mîl ve'n Nihal**) Kum, Mûessesetü'l İmam Sadık, 1423/2002 içerisinde, ss. 250-260). Türkçe çevirisi için bakınız: Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze Şîlik ve Kolları**, İstanbul, Ensar, 2011, ss. 255-263.

⁴¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, ss. 226-251; Neşr: Vâizî, ss. 465-504.

⁴² Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 201-202.

denilmektedir. Onlara göre Allah'ı bilme ve dînî bilgi ancak Sâdık Öğretici olan imamın talimiyle elde edilir.⁴³

Allah Teâlâ'yı bilmenin vacip olduğunu kabul eden Murtazâ Râzî'nin "kendilerinin Müslüman olduklarını iddia eden" diyerek verdiği bilgiye göre İbn-i Râvendî, Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ahmed b. Ali Şetvî'nin⁴⁴ (ö. 297/909) yer aldığı bir gruba göre ise tefekkür ve marifet vacip değildir.⁴⁵

3.3.2. Allah'ın Varlığı ve Sıfatları

Murtazâ Râzî'nin kaydettiğine göre İmâmiyye âlemin "muhtes" olduğunu kabul etmektedir. Buna mukabil Dehriyye, Felsefeciler, Ashâb-ı Edvâr ve Tabiatçılar ise âlemin "kadim" olduğunu söylemektedir.^[SEP]İmâmiyye yıldızların nur, semâvâtın cisim olduğunu ayrıca onların canlı ve nâtik olmadığını söyler. Felsefeciler ve Müneccimler'e göre ise yıldızlar, semâvât canlı ve "nâtik"dır.^[SEP]İmâmiyye âlemin oluşumunda bir sebebe (mucip) değil irade sahibi bir yaratıcı olduğuna inanmaktadır. Felsefecilere göre ise etkili bir sebep (mucip) âlemin oluşumuna neden olmuştur. Cümle mevcudat irade sahibi yaratıcının eseridir. Tabiatçılara göre ise ay feleğinin altında olan her şey tabiatın etkisiyle var olmaktadır.⁴⁶

Murtazâ Râzî Allah'ın sıfatları ile ilgili olarak ise şöyle demektedir:

"Âlem'in yaratıcısı olan Allah "mevcut"tur. Melâhide'ye göre ise Allah teala ne mevcuttur ne de ma'dûm. Allah zatıyla Kâdir, Âlim, Hayy ve Bâkî'dir. Mücebbire ise kudretiyle Kâdir, ilmiyle Âlim, hayatıyla Hayy ve bekâsıyla Bâkî olduğunu söyler. Allah, daima Bâkî'dir. Haşviyye ve Kerrâmiyye'den bazıları ise onun yüzü

⁴³ Mustafa Öz, "Ta'limiyye", **DİA**, c: 39, s. 548-549.

⁴⁴ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali eş-Şetvî, Mısır'ın Şetâ (شط) bölgesine mensuptur. Nufe (نوفه) ya da (بوفه) lakabıyla maruf olup yedinci tabakadan Mutezililer arasından sayılır. Vâizî'nin dipnotta verdiği bilgiye göre **el-Fusûlu'l Muhtâre li'l-Müfid** adlı eserde Şeyh Müfid ile aralarında bir münazara geçtiği nakledilmektedir. Martin J. McDermott'ın, **Şeyh Müfid'in kelâmî düşünceleri** adlı eserde (s.85) Şeyh Müfid'in Mutezile'nin Bağdat ekolünden Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali eş-Şetvî adında pek bilinmeyen bir kişinin neden tefekkür ve marifetin vacip olmadığı konusunu açıklayan şu ifadesini aktarır. Bu açıklamaya göre akli tahkik sadece bu dünya ile ilgili konularda kesin bir bilgiye ulaşmaya yarar. Allah, gayb, ateş ile azab meseleleri gibi konularda kat'i değildir. Bu yüzden insan Allah'ı tanıma konusunda bir istidlale mecbur değildir.

⁴⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s.202; Neşr: Vâizî, s. 429.

⁴⁶ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 200.

dışında her şeyin yok olacağını söyler. O kulağa ihtiyaç duymadan duyar ve göze ihtiyaç duymadan görür. Mücebbire ise gözle gördüğünü ve kulakla işittiğini söyler. Allah cümle mevcudattan, zarar, fayda, acı, şehvet ve korkudan müstağnidir.

O, cisim ve araz değildir. O'nun mekânı, uzuvları yoktur. Müşebbihe ve Kerrâmiyye ise O'nun arşa oturduğunu, uzuvlarının bulunduğunu ve cisim olduğunu söyler. Allah'ın eşi ve benzeri yoktur. Müşebbihe ve Muğîriyye ise O'nun âzâları olduğunu ve bu âzâların harfler şeklinde olduğunu, yüzünün de köse bir genç gibi olduğunu söyler. Allah hâdis olan iradesiyle mürîd'dir. O, mahalde olmayan hâdis, kerâhatiyle kârih'tir. Mücebbireye göre ise Allah kâdim olan iradesiyle mürîd ve kâdim olan kerâhatiyle "kârih"tir. Yine Kerrâmiyye'nin farklı bir görüşü vardır. Kerrâmiyye'ye göre Allah bir mahalde hâdis olan iradesiyle "mürîd"dir."⁴⁷

İsnâşeriyye mezhebine göre –tıpkı Mu'tezile'de olduğu gibi- Allah zatiyla bilir, zatiyla duyar, zatiyla konuşur, ayrıca zatın ötesinde kâdim bir ilim, sem' ve kelâm mevcut bulunmamaktadır. Allah bir hayat sıfatıyla değil, lizâtihi haydır, bir kudret sıfatıyla değil, lizâtihi kâdir. Allah mürîddir. Allah'ın fiilleri konusundaki iradesi, fiillerinin kendisidir. Yarattıklarının fiillerini irade etmesi ise o fiilleri yapmalarını emretmesidir. Böyle olmadığı zaman kadîmlerin birden çok olması (taaddüdü'l-kudema) gerekir. Oysaki kadîm olan yalnız Allah'tır.⁴⁸

Murtazâ Râzî ise Allah'ın mahalde olmayan hâdis irade ve kerâhiyet ile mürîd ve kârih olduğunu söylemektedir. Râzî'nin bu ifadesinin Allah'ın sıfatlarının zatının aynısı olduğuna dair genel kabulden farklı olduğu görülmektedir.

Râzî'ye göre Allah ezelden beri olan ve olacak her şeyi bilen âlimdir. Buna karşın İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913) Allah'ın hâdis ilmiyle âlim olduğunu ifade eder.

Râzî'ye göre Allah her şeye kâdirdir. Nazzâm'a (ö. 231/845) göre ise Allah çirkin işlere kâdir değildir. Eş'arîlere göre ise bütün küfür ve çirkin işleri Allah yaratmışsa da kendisi iyi olduğundan zulüm ve çirkin işlere kâdir değildir.⁴⁹

⁴⁷ Bu ifadeler için Vâizî'nin neşrinin (s. 428) esas alınması daha uygun olacak. Çünkü İkbâl'in neşrinde (s. 201) ifadeler karışmış, muhalif fırkanın görüşü olarak verilen bilgiler Râzî'nin kendi mezhebinin görüşü olarak veriliyormuş gibi hatalı şekilde kaydedilmiştir.

⁴⁸ Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze Şîlik ve Kolları**, İstanbul, Ensar, 2011, s. 222.

⁴⁹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 201.

Murtazâ Râzî'nin, Eş'arîler'e nispet ettiği bu iddia doğru değildir. Eş'arî'ye göre Allah iyiliğin de kötülüğün de yaratıcısıdır. Ancak kötülük kendinden dolayı kötü değil, Allah tarafından kötü olduğu bildirildiği için kötüdür. Bu açıdan bakıldığında iyilik de kötülük de Allah'tandır. Eş'arîlere göre kötülüğün Allah'ın iradesi dışında var olduğunun ileri sürülmesi durumunda, Allah için bir âcizlik ve eksiklikten bahsetmek gerekir ki bu Allah'a yakışmaz.⁵⁰ **Tabsiratü'l-Avâm**'ın Arapça tercümesi de bu bilgileri teyit etmektedir. Tercümede “Bütün küfür ve kötülüklerin çeşitleri Allah tarafından yaratılmış olsa da çirkinlik ve kötülük ondan değildir” ifadesi yer almaktadır.⁵¹

Râzî'ye göre Allah cevher değildir. Felsefeciler ise yaratıcıyı saf cevher kabul eder. Allah'ın gücü sınırsızdır. Mutezile'den Nazzâm'a göre ise Allah'ın gücü sınırlıdır. Eş'arîlerden Gazzâlî (ö. 505/1111) **er-Risâletü'l-Ledünniyye** adlı eserinde⁵² Allah'ın mâlumâtının sınırlı olduğunu söyler.

Gazzâlî'nin söylediği iddia edilen bu ifade **Tabsriatü'l Âvâm**'ın iki neşrinde de aynı şekilde geçmektedir. Bu ifade **Tabsiratü'l Âvâm**'ın onbeşinci bölümü olan “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatten İbn Küllâb ve Ebu'l-Hasan Eş'arî” bölümünde daha önce zikredilmiş olup⁵³ Râzî, İmamiyye'nin görüşlerini anlatırken tekrar dile getirmiştir. Murtazâ Râzî'nin burada naklettiği görüş Vâizî'nin tahkikinde düştüğü dipnotuna göre eserin Meşhed'deki yazmasında “Allah'ın mâlumâtı sınırsızdır” şeklinde tam tersi bir ifadeyle geçmektedir. Vâizî'nin tespit ettiği bu nüshadaki bilgi, bir istinsah hatasının da meydana gelmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca Murtazâ Râzî'nin isnad ettiği ifade Gazzâlî'nin mezkûr eserinde yer almadığı görülmüştür.

Murtazâ Râzî, Allah'ın hâdis olan şeylere mahal olmadığını söyler. Kerrâmiyye tam tersi düşüncüyü kabul eder.

⁵⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, **el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve ve'l-bida'**, çev: Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil, İstanbul, İz, 2017, s. 65.

⁵¹ İnternette de ulaşılabilir olan Kitabhâne-i Meclis-i Şurây-i İslâmî İran, 17926 numaralı el yazma nüsha, v. 135B

⁵² Gazzâlî, **er-Risâletü'l-Ledünniyye**, (**Mecmû'atü Resâ'ili'l-İmâm el-Gazzâlî** içerisinde) Kahire, Mektebetü'l Tefikiyye, tarihsiz, ss. 239-254.

⁵³ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, ss. 118; Neşr: Vâizî, s. 296.

Râzî'ye göre âlemin yaratıcısı tek ve kadimdir. Onunla birlikte başka bir kadîm olamaz. Sâbiîler ise yedi yıldız gezegenin Âlem'in müdebbiri olduğunu söyler. Mecûsîler ise yaratıcının Yezdan ve Ehrimen, Seneviyye'ye göre ise Nur ve Zulmet olmak üzere iki olduğuna inanır. Hristiyanlar ve Mutezile'den Ahmed b. Hâbit'a (ö. 232/846) göre ise âlem'in Tanrı ve İsa olmak üzere iki müdebbiri vardır.⁵⁴

Râzî bu konuda Ehl-i Sünnet gruplarının görüşlerini de içerecek şekilde ama Mücebbire'ye nisbet ederek bilgiler vermektedir. Mücebbire'ye göre kadîmler on adettir. Biri Zât- ı Teâlâ ve diğerleri Allah'ın dokuz sıfatı. Yaratma ve rızık verme Allah'ın fiilî sıfatıdır, zâtî sıfatı değildir. Ebû Hanîfe ve Kerrâmiyye'ye göre ise Allah ezelde hâlık ve râzıktır (rızık veren). Bu sıfatlar onun zâtî sıfatıdır.⁵⁵

Allah Teâlâ hulûl ve ittihâddan münezzehtir. Râzî'ye göre Sûfiler, Ebu Müslimiyye ve Hristiyanlar, Allah'ın hulûl etmesini ve kendisinden başkası ile ittihad edip birleşmesini savunurlar.⁵⁶

Râzî'ye göre Allah âlemi bir madde olmaksızın yoktan var etmiştir. Bu konuda fırka ismi vermeden farklı görüşleri aktarır. Bunlardan bir kısmına göre Allah yaratmasını yeryüzünden gerçekleştirmiş ve yeryüzü onlara göre kadimdir. Bir grup da cisimleri havadan yarattığını ve havanın kadîm olduğunu söyler. Bazılarına göre ise sudan yaratmış ve su kadîmdir.⁵⁷

Râzî'ye göre Allah cisim değildir. Bu konuda da yine fırka ismi vermeden farklı düşünen fırkaların görüşlerini aktarır. Bir gruba göre Allah her taraftan gelen ışıık hüzmeleri gibi cisimdir.

⁵⁴ Ahmed b. Hâbit'a göre biri kadîm olan Allah, diğeri yaratılmış olan İsa b. Meryem olmak üzere iki ilâh vardır. İsa Allah'ın oğludur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mustafa Öz, "Ahmed b. Hâbit", *DİA*, c. 2, ss. 70-71.

⁵⁵ Fiil sıfatlar konusunda Eş'arîler ve Hanefî Mâtürîdîler arasında görüş ayrılıkları vardır. Bkz: Emrullah Yüksel, *Mâtürîdîler ile Eş'arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları*, İstanbul, Düşün, 2012, ss. 81-82.

⁵⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbâl, s. 202.

⁵⁷ Râzî, a.e.

Râzî'ye göre araz mevcuttur. Buna mukabil Dehriyye, Sümeniyye⁵⁸, Ebu'l-Kasım el-Kûfi⁵⁹ (ö. 352/963) ve Esam'a⁶⁰ (ö. 200/816) göre ise araz diye bir şey yoktur. Alem ya cevherlerden yahut cisimlerden ibarettir. Arazlar mümkünü'l vücûd değildir.

Murtazâ Râzî'ye göre arazlar yirmi iki çeşittir. Bunların on ikisi insanda yoktur. Dokuzu yaratan ile yaratılan arasında müşterektir. Biri ise kulun gerçekleştirebildiği dokunmak olup yaratıcıda yoktur. Mücebbire'ye göre ise arazlar otuz adettir. Bunların hiçbirisi kulda yoktur.⁶¹

Murtazâ Râzî'ye göre araz cismin kendisi de değildir parçası da değildir. Dırâr, Nazzâm ve Neccâr'a (ö. 230/845) göre ise cisimler ve cevherlerin hepsi Allah'ın yarattığı şeylerdir. Sümâme b. Eşres ise yeryüzündeki haşaratın yaratılmış olduğunu ama onların bir yaratıcı olmadığını söyler.

Râzî'ye göre "adem" mutlak yokluktur. Mutlak yoklukta cevher de cisim de yoktur. Mutezile'den Hayyât'a (ö. 300/913) göre ise vücut halinde cisim olan her şey yokluğunda da cisimdir.

Râzî'ye göre Allah eşya gibi "Şey"dir. Batniyye'ye göre ise Allah "Şey" de değildir, "Malum" da değildir, "Maznûn" da "Mevhum" da değildir.

Râzî'nin "Allah, eşya gibi 'Şey'dir" ifadesi İmamiyye inanç esasları açısından problemli bir ifadedir. İmamiyye'ye göre "Allah eşyalara benzemeyen bir 'Şey'dir" (Şeyün lâ kel-eşyâ). Bu husus **Tabsiratü'l-Avâm**'ın yeni neşrini yapan Cafer Vâizî'nin de dikkatini çekmiş olacak ki metine müdahale ederek problemli ifadeyi İmamiyye itikadına uygun şekliyle vermiştir. Ancak bu yaptığı düzeltmeye dair bir açıklama koymamıştır. Vâizî'nin problemli bu cümleden sonra eklediği dipnottaki

⁵⁸ Budist inancını benimseyenler için Müslüman yazarlar tarafından kullanılan bir terim. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ahmet Güç, "Sümeniyye", **DİA**, c. 38, ss. 132-133.

⁵⁹ **Tabsiratü'l-Avâm** yazarı kitabının yirmi üçüncü bölümünde Ebû'l Kasım Ali b. Ahmed b. Musa el-Kûfi'nin adını vermeden onun **El-İstigâse fi Bidei's-Selâse** adlı eserinden birtakım iddiaları tercüme ederek alıntılanmıştır (Vâizî, s. 486; İkbal s. 239).

⁶⁰ Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm, Basra Mu'tezilesi'ne bağlı tefsir, kelâm ve fıkıh âlimi. Hişâm b. Hakem dışındaki bütün kelâmcılar âlemin cevher ve arazlardan ibaret olduğunu kabul ederken Esamm âlemde sadece cevherlerle cisimlerin bulunduğunu, bunların dışında araz diye bir şey olmadığını savunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yusuf Şevki Yavuz, "Esam, Ebû Bekir", **DİA**, c. 11, ss. 353-355.

⁶¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 203.

açıklaması ise şöyledir: “Bu noktadan itibaren (yani “Allah eşyalara benzemeyen şeydir” ifadesinden) “Mefdûl’un imametini de doğruydı” ifadesine kadar olan kısım (s.432-436) farklı bir nüshadan yararlanılarak yazılmıştır. Bu dipnota göre Vâizî bir düzeltme yapmamış, sadece tercih ettiği nüshada bu meseleye İmamiyye itikadına uygun bir şekilde yer verilmiştir.⁶²

Murtazâ Râzî’nin kaydettiği Batıniyye görüşüne göre Allah ilk önce bir şey yarattı. O şeyden, başka bir şey daha yarattı. Bunlardan biri akıl diğeri nefisti. Bâtıniyye’ye göre bu ikisi âlemin müdebbiridir. Râzî’ye göre Bâtıniyye bu fikri Felsefeciler’den almıştır.

Râzî’ye göre eşyanın bir hakikati/gerçekliği vardır. Sûfestâiyye’ye⁶³ göre hiçbir şeyin gerçekliği yoktur. Onlar kabul ettikleri bu mantıkla yaşlı birini genç, sakallı birini köse, kadını erkek, erkeği kadın telakki edebilirler. Râzî’ye göre onlara verilecek cevap neleri varsa almak ve onları sopalamaktır. Sopanın acısından feryat ettiklerinde ise duvara vurduğunu ve ondan bir şey almadığını söyleyeceksin. Ayrıca feryad edenin bir köpek olduğunu insan olmadığını söyleyeceksin.”⁶⁴

3.3.2.1. Husûn ve Kubuh

Hüsûn ve kubuh, “güzel” ve “çirkin” ve “iyi” “kötü” anlamında kullanılır. İslâm literatüründe hüsûn ve kubuh meselesi hem mahiyeti hem de aklın iyilik ve kötülüğü idrak etmedeki kapasitesi, dolayısıyla iyilik ve kötülük hakkındaki bilgilerin kaynağı açısından inceleme konusu olmuştur. Kötülüğün Allah tarafından yaratılması hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁶⁵

Râzî’ye göre Allah Teâlâ küfr, şirk, nifak, zulm, fîsk’u fücür ve zinayı yaratmaz. Mücebbire’ye göre ise âlemde bulunan ve yukarıda sayılan cümle fesadı Allah iradesiyle yaratır.

⁶² Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 203; Neşr: Vâizî, s. 432

⁶³ Varlık ve olayların gerçekliğini ve bilgilerin doğruluğunu inkâr eden, doğru ve geçerli bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını savunan felsefî akım. Ayrıntılı bilgi için bakınız: İbrahim Emiroğlu, “Sûfestâiyye”, *DİA*, c. 37, ss. 468-469.

⁶⁴ Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 203.

⁶⁵ İlyas Çelebi, “Hüsûn ve Kubuh”, *DİA*, c: 19, s. 59-63.

Murtazâ Râzî'nin Mücebbire'den kimi kastettiği net değildir.⁶⁶ Makalat yazarları Mücebbire/Cebriyye fırkasını farklı grupları içine alacak şekilde tanımlamışlardır. Murtazâ Râzî'nin Mücebbire'nin görüşü olarak verdiği bazı bilgiler Eşarilerin görüşlerine de uymaktadır. Burada Mücebbire'ye isnad ederek verdiği bilgilerin Eşariler tarafından kabul edildiği bilinmektedir.

Râzî'ye göre enbiyanın cehenneme ve kâfirlerin de cennete gitmesi caiz değildir. Mücebbire'ye göre ise Allah Teâlâ enbiyâyı, resulleri ve melekleri ebedî cehenneme atarsa iyi ve adalet olur. Cümle küffâr ve müşrikleri de ebedî cennete koyar, derecelerini enbiya, resul ve meleklerden yüksek tutarsa iyi ve daha faziletli olur.⁶⁷

Murtazâ Râzî'ye göre isyan etmeksizin kimse cezaya müstahak olmaz. Mücebbire'ye göre ise Allah Teâlâ bir kimseyi başlangıçta cehennem için yarattıysa o hiç kötü bir amel işlemese de sonsuza kadar cehennemde kalacaktır. Onun azabının Firavun, Haman, Nemrud ve Şeddâd'tan (Ad kavimin zalim hükümdarı) daha fazla olması da adaletli ve iyidir.⁶⁸

Râzî'ye göre hiç kimse bir diğerrinin suçundan dolayı sorumlu tutulamaz. Mücebbire'ye göre ise Allah, kâfirlerin çocuklarını, anne babalarının işlediği günahlar nedeniyle cehenneme atacak ve onlar hep orada kalacaklardır.

Allah tüm mükelleflere iman edebilmeleri için kudret vermiştir. Eğer kudret vermemiş olsaydı sorumluluğun anlamı kalmazdı. Mücebbire'ye göre ise Allah kâfire iman etme gücü vermemiştir. Allah mü'min'e de iman etme gücü vermiştir. Onun için de imanı yaratmıştır. Ona kâfir olma gücü vermemiş ve ondan bunu istememiştir. Allah, İblis'in yaptığı ve kıyamete kadar yapacağı her şeyi yazmış ve onda yaratmıştır. Ona fesat dışında bir kudret vermemiştir.⁶⁹

İnsana gücünün üstünde sorumluluk vermek çirkin bir iştir. Allah çirkin bir iş yapmaz. Mücebbire ise âcize sorumluluk yüklemeyi caiz görür. Örneğin birine göğ

⁶⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 204; Neşr: Vâizî, s. 433.

⁶⁷ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 204.

⁶⁸ Râzî, *a.e.*

⁶⁹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, ss. 204-205; Neşr: Vâizî, s. 434.

çıkmasını emredebilir. Kör birine yazıdaki noktayı göster demek, eli ayağı bağlı bir adamı denize atıp “eğer elbisen ıslanırsa seni ebedî olarak cezalandırırım” demek gibi.

Allah’a yalan isnadı caiz değildir. Eş’ari’nin öğrencilerinden Atevî ise; “Allah’a yalan isnadı caizdir, eğer söylerse çirkin bir iş değildir.” demektedir. Yaratıcının insanı yaratıp sorumluluk vermemesi onun için abes olurdu. Allah abesle iştigal etmeyeceğinden bu durum Allah’ın hikmetine uygun değildir.⁷⁰

İyilik ve kötülük yapan bir kimsenin iyi ameli sevap ve cenneti, kötü ameli eğer Allah Teâlâ affetmez ise cezayı gerektirir. Hiçbir amel diğerini iptal etmez. Mutezile ve Ashab’ı-vaîd’in cümlesine göre ise; iyilik kötü ameli, kötülük de iyi ameli iptal eder.

Murtazâ Râzî’ye göre bir kimse çöldeki kum tanecikleri ve ağaçlardaki yaprak adedince günahı olsa ve tövbe etmeden ölse mümin olduğu için Allah onu affedebilir. Etmezse de cehennemlik olur ve günahı miktarınca ceza görür. Orada ebedi kalmaz, nihayetinde iman, salih ameli ve iyilikleriyle cennete girer. Ehl’i-vaîd’e⁷¹ göre ise birinin bin yıl ömrü olsa, gündüzleri oruç geceleri namazla geçirse ve bir büyük günahı işleyip tevbe etmeden ölse ebedî cehennemde kalır. Tüm ibadet ve iman da zayı olur.

Tabsiratü’l-Avam’ın Vâizî tarafından yapılan neşrinde yukarıdaki “ve tövbe etmeden ölse mümin olduğu için Allah onu affedebilir” cümlesinden sonra “Peygamber’in yahut imamların şefaatiyle affedilebilir” ibaresi de mevcuttur.⁷²

Murtazâ Râzî, Allah’ın dünyada bazı insanların istenmeden başına gelen musibetler nedeniyle onların bu acılarına mukabil bir karşılık vermesi anlamına gelen İvaz’ı⁷³ kabul etmekle birlikte onun devamlı olmadığını söyler. Ebû Ali el-Cübbâî’ye⁷⁴ (ö.

⁷⁰ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 205.

⁷¹ Hâricîler ve Mu‘tezile’ye büyük günah işleyen ebediyen cehennemde kalacağını ileri sürmeleri sebebiyle Vaîdiyye veya Ashâbü’l-vaîd denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sönmez Kutlu, “Va’d ve Vaîd”, **DİA**, c. 42, ss. 414-415.

⁷² Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 205; Neşr: Vâizî, s. 435.

⁷³ Dünyada yaşanan üzüntü ve acılara karşılık âhirette bedel ödeneceğini ifade eden kelâm terimi. Ayrıntılı bilgi için bakınız: İlyas Çelebi, “İvaz”, **DİA**, c. 23, ss. 488-490.

⁷⁴ Ebû Ali Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî, Basra Mutezilesi reislerinden, kelâm, tefsir ve fıkıh âlimi. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Ali Cübbâî”, **DİA**, c. 8, ss. 99-102.

303/916) göre ise devamlı da olabilir. Allah bu karşılığı dünyada da verebilir ahirette de verebilir.⁷⁵

Allah'ın, uzun ömürlü olması halinde iman edeceğini bildiği bir kimseyi öldürmesi caizdir. Kerramiyye ve Mutezile'den bazı kimselere göre ise onu öldürmesi uygun değildir.⁷⁶

Allah Teâlâ meleklerle ve peygamberlere lütfettiği gibi mü'minlere ve kâfirlere de lütfeder ve hiç kimseyi lütfundan ayrı tutmaz. Mücebbire'ye göre ise Allah, melekler, enbiyalar ve resullere tevfiğ ve hidayet vermiş, diğerlerine vermemiştir.⁷⁷

3.3.2.2. Allah'ın Kelamı

Râzî'ye göre Allah mütekellimdir ve kelim onun fiilidir. Râzî, Mücebbire'nin ise Allah'ın kadîm olan kelamıyla mütekellim olduğunu söyler.⁷⁸ Râzî'nin Mücebbire ifadesini Eş'ariler ve Mâtüridiler için de kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Mâtüridilerin yaygın olduğu coğrafyayı Hanefî Mücebbire mensuplarının yaşadıkları bölge olarak tanıttığını, Eş'arî'nin Mutezile'den ayrıldıktan sonra cebr mezhebini benimsediğini iddia ettiğini ilgili yerlerde kaydetmiştik.

3.3.2.3. Rü'yetullah

Rü'yetullah meselesinde Murtazâ Râzî, Allah'ın görülemeyeceği görüşünü savunur. Buna mukabil Mücebbire'nin ise Allah'ın ahirette gözle görülebilir ancak dünyada görülemeyeceği inancında olduğunu ifade eder.⁷⁹

Rü'yetullah meselesi mezhepler arasındaki ihtilaflı konulardan biridir. Rü'yetullah konusunda âlimlerce benimsenen görüşler “Dünyada Rü'yetullah” ve “Âhirette Rü'yetullah” olmak üzere iki açıdan incelenebilir. Allah'ın dünyada görülmesi hakkında iki farklı görüş ortaya çıkmış olup birincisine göre bu mümkündür. İkinci anlayışa göre peygamberler dâhil olmak üzere hiçbir insan Allah'ı dünyada göremez.

⁷⁵ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 206.

⁷⁶ Râzî, a.e.

⁷⁷ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 207.

⁷⁸ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 201.

⁷⁹ Râzî, a.e.

Allah'ın âhirette görülmesi konusunda ise âlimlerden bir kısmı Allah Teâlâ âhirette müminler tarafından görülecek, fakat kâfirler bundan mahrum kalacak derken bir kısmı da Allah dünyada görülemediği gibi onun âhirette de görülmesi mümkün değildir demektedir.⁸⁰

Murtazâ Râzî'ye göre Allah'ın buraya kadar zikredilenlerin dışında bir sıfatı yoktur. Ebû Hanîfe ve Dırâr b. Amr'a (ö. 200/815) göre ise Allah'ın "hest" sıfatı vardır ve ona "mâiyyet" denilir. Bu ne olduğunu Allah'ın kendisinden başka kimsenin bilmediği bir sıfatıdır.⁸¹ "Hestiyye" Mâtürîdî'nin Kitabü't-Tevhîd'de kullandığı bir terimdir. Topaloğlu bu ifadeleri varlık, mevcudiyet ve var oluş gibi kelimeler ile çevirmektedir.⁸²

3.3.2.4. Vaîd

Murtazâ Râzî'ye göre Allah Teâlâ kâfir ve âsîlere vaîd etmiştir / ebedî bir ceza ile uyarmıştır. Kerrâmîyye ise Allah'ın kâfirlere de âsîlere de vaîd etmediğine inanır ancak bu görüşünü umuma açıklamaz. Mukatil b. Süleyman⁸³ (ö.150/767) ve Horasan bölgesinden bir gruba göre ise Allah fâsık ve âsîlere değil kâfilere vaîd etmiştir. Ehl-i İman'ın işlediği günah ona (imanına) zarar vermez ve bundan hesaba çekilmez.⁸⁴

Murtazâ Râzî'nin burada kastettiği Horasan bölgesindeki grup Mürcie mezhebinin "İman ile birlikte günahın (masiyet) zarar vermeyeceğini" savunan aşırı kolu olsa gerektir. Hanefî-Mâtürîdîler, iman ve amelin ayrı olduğunu, işlenen bir günahın kişiyi imandan çıkarmayacağını aklî ve naklî delillerle savunmuşlardır.⁸⁵ Ancak işlediği günahlardan hesaba çekilecektir.

⁸⁰ Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", **DİA**, c. 35, ss. 311-314.

⁸¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 201.

⁸² Mâtürîdî, **Kitabü't-Tevhid Tercümesi**, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul, İSAM, 2002, s. 10, 56.

⁸³ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî hicrî ikinci yüzyılın meşhur muhaddis ve müfessirlerindendir. Ayrıca Kur'an'ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessirdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ömer Türker, "Mukatil b. Süleyman", **DİA**, c. 31, ss. 134-136.

⁸⁴ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 203-204.

⁸⁵ Ahmet Ak, "Ebu'l-Müîn en-Nesefî'ye göre İman-Amel İlişkisi", **Dinî Araştırmalar**, c. 8 S. 24, ss. 245-252.

3.3.3. Hakîkî ve Hükâmî Mümin

Hakîkî ve hükâmî olmak üzere iki çeşit mümin vardır. Zahiren mümin olduğuna hükmedilen kişi hükâmî mümindir. Bu mümin irtidat edebilir. Mürted olunca diliyle söylediği şeyin aslında gönlünde olmadığı ortaya çıkar. Eğer diliyle söylediği şey gönlünde de olsaydı irtidat etmezdi. Hakîkî mümine gelince, ilim ve marifet onda hasıl olduğu için irtidat meydana gelmez. Akli bâki oldukça şek ve şüphe ona yol bulamaz. Öyleyse müminden küfür sadır olması muhaldir. Cümle Mutezile ve Mücebbire'ye göre ise hakîkî müminde irtidat meydana gelebilir.⁸⁶

Melekler, peygamberler ve imamların tamamı kesin bir şekilde mümindir. Eşariler'e ve Haşeviyye'ye göre ise hiç kimse kesin olarak mümin sayılmaz. Müminin imanını iz'an etmesi yani kat'i bir şekilde ben müminim demesi gerekir. Mücebbire'ye göre ise İnşallah/Allah dilerse müminim demesi gerekir.⁸⁷

3.3.4. Rızık ve Ecel

Haram rızık değildir. Allah her rızıkı helal ve mübah kılmıştır. Mücebbire'ye göre haram olan da rızıktır.⁸⁸

Öldürülen kimse eğer öldürülmeseydi yine ölebilirdi. Mutezile'den bazılarına göre ise eğer öldürülmeseydi kesin yaşardı, hayatta kalması da uygundu. Mücebbire'ye göre ise eğer öldürülmeseydi kesinlikle yine ölecekti.⁸⁹

3.3.5. Tenâsuh

Murtazâ Râzî yaratılmışın ruhununun bâkî olduğunu söyler. Mücebbire'ye göre ise fânidir ve kıyamette geri döndürülecektir.⁹⁰ Murtazâ Râzî'ye göre ruhların tenâsühü yoktur. Ehl-i Tenâsuh ise ruhların bir bedenden başka bir bedene geçişini kabul eder. Ruh latif bir cevherdir. Mücebbire'ye göre ise cisimdir. Ruh mahluktur. Felsefecilere göre ise kadîmdir.⁹¹ Ruh konusunda Ahmed b. Hanbel'in görüşünü aktaran Murtazâ

⁸⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 206.

⁸⁷ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 208.

⁸⁸ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 210.

⁸⁹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 210-211.

⁹⁰ Bu cümle Vâizî neşrinde takdim tehir olmuştur (s. 430).

⁹¹ Bu cümle Vâizî neşrinde yer almaz.

Râzî, Onun “ruh mahlûktur diyen bidat icat etmiş, ruhun kadîm olduğunu söyleyen de kâfir olur” dediğini nakleder.⁹² Selef bilginleri Kur’ân ayetlerinin sadece zahirine bakarak ruhun hakikatini araştırmanın doğru olmayacağı sonucuna varmışlardır.⁹³

3.3.6. Nübüvvet

Râzî’ye göre Resul, nebî değildir. Nebî de resul değildir.⁹⁴ Mücebbire’ye göre ise her nebî resul ve her resul de nebîdir. İnsanın yaratılışından sonra Enbiyâ’nın bi’seti vaciptir. Berâhime’ye,⁹⁵ Eş’arîler’e ve cümle Mücebbire’ye göre ise vacip değildir. Yüz yirmi dört bin nebî, üç yüz on üç resul vardır. Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîler’e göre ise sayıları o kadar değildir. İlk insan Âdem’dir. Mecûsîliğe göre ise ilk insan Keyûmers’dir.⁹⁶

Cümle enbiyâ küçük ve büyük günahlardan korunmuştur/mâsumdur. Mücebbire’ye göre ise büyük günahlardan mâsum değildir. Bazılarına göre ise büyük günahlardan mâsumdular, küçük günahları ise işleyebilirler.

Enbiyâ’da küfür gerçekleşmemiştir. Kerrâmiyye’ye göre ise gerçekleşmiştir. Eş’arîler’den İbn Fûrek’e⁹⁷ (ö. 406/1015) göre ise Enbiyâ’da şirk ve küfrün vukû bulması caizdir. Nebî ve imam dışında hiç kimse mucize gösteremez. Mücebbire’ye göre ise Evliyâlar da mucize gösterebilir.⁹⁸

Tüm insanlığa gönderilen resul belli bir kavme gönderilenden daha faziletlidir. Resulullah, Hâtemü’l-enbiyâ/nebîlerin sonuncusu ve yaratılmışların en üstünüydü. Ehl’i-kible’den bir gruba göre ise Hz. Âdem ve Hz. İbrahim, Hz. Muhammed’den daha

⁹² Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 202.

⁹³ Çeşitli örnekler ve detaylar için bakınız: Mehmet Dalkılıç, **İslam Mezheplerinde Ruh**, İstanbul, İz, 2004, s. 182

⁹⁴ **Tabsiratü’l-Avâm**’ın Cafer Vâizî tarafından yapılan neşrinde bu ifade “resul nebidir, nebî ise resul değildir” şeklinde geçer (s. 437).

⁹⁵ Şehristânî, Berâhime kelimesinin menşeiini, nübüvveti temelden inkâr etme fikrini ortaya koyan Berâhim adlı kişiye dayandırır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Günay Tümer, “Brahmanizm”, **DİA**, c. 6, ss. 329-333.

⁹⁶ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 207.

⁹⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü’rî (ö. 406/1015) Ebû’l-Hasan el-Eş’arî’nin görüşlerini sistemleştiren Eş’arî âlimi. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, **DİA**, c. 19, ss. 495-498.

⁹⁸ Râzî, **Tabsiratü’l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 207.

faziletliyidiler. Dırâr b. Amr ise “Bütün peygamberler eşittir hiçbirisi diğerinden üstün değildir.” demektedir.⁹⁹

Nebîler meleklerden üstündür. Mutezile, Eş’arilerden Bâkılânî¹⁰⁰ (ö. 403/1012) ve Ebû Abdullah Halîmî¹⁰¹ (ö. 403/1012) ve Hâşevîyye’den bir kısım kimeseye göre ise melekler nebî ve resullerden daha üstündür.¹⁰²

Enbiyâ her durumda masumdur. Mücebbire’ye¹⁰³ göre ise peygamberler nübüvvetten önce büyük günah işleyebilir, peygamberlik geldikten sonra ise sehiv, nisyan ve küçük günah da işleyebilirler.

Allah kimi peygamber olarak gönderirse ona bir mucize vermesi vaciptir. Eşariler’e göre ise vacip değildir. Peygamber, her durumda peygamberdir. Eşari’ye göre ise peygamberlik vazifesini yerine getirirken gerçek anlamda peygamberdir, bunun dışındaki durumlarda mecazi olarak peygamber kabul edilir.¹⁰⁴

İlahlık iddiasında bulunan kişinin göstermiş olduğu hârikulâde şeyler sihirdir. Çünkü insan cisimdir ve yaratıcı cisim olamaz. Tek başına peygamberlik iddiası yeterli değildir, mucize de gereklidir. Hâricîlere göre ise tek başına peygamberlik iddiası yeterlidir ve mucizeye gerek yoktur. Mucize iki yolla bilinir. Birisi peygamberin kendi zamanında gözle görülen mucizesidir. Diğerisi ise peygamberden sonra tevatür yoluyla anlatılan şekliyle öğrenilir. Bunu öğrenmenin başka yolu yoktur.¹⁰⁵

3.3.7. İmamet

Murtazâ Râzî’ye göre imamet aklen vaciptir. Mücebbire’ye göre ise şer’en vaciptir. İmamın nassla tayin edilmesi gerekir. Nevâsib’e göre ise halkın seçimiyle olmalıdır.

⁹⁹ Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 207.

¹⁰⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013) ünlü Eş’arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şerafettin Gölcük, “Bâkılânî”, *DİA*, c. 4, ss. 531-535.

¹⁰¹ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî (ö. 403/1012) Mütেকaddimîn devri Eş’ariyye kelâmcısı ve Şâfiî fakihî. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Metin Yurdağır, “Ebû Abdullah Halîmî”, *DİA*, c. 14, ss. 340-341.

¹⁰² Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 207.

¹⁰³ Vâizî neşrinde Mücebbire ile birlikte Eş’arîler de ifade edilmektedir.

¹⁰⁴ Râzî, *Tabsiratü’l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 208.

¹⁰⁵ Râzî, *a.e.*

İbn Râvendî ve Abbâsîler'e göre ise mirasla intikal eder. Hz. Peygamber'den sonra imam Hz. Ali'dir. Nevâsıb'e göre ise Hz. Ebû Bekir'dir. İbn Râvendî ve Abbâsîler'e göre ise Hz. Peygamber'in amcası Abbas'tır. ¹⁰⁶

İmam'ın büyük ve küçük günahlardan masum olması gerekir. Nevâsıb'a göre ise ismet şart değildir. Zahirde Müslüman batınında kâfir yahut zındık olsa bile kişinin imametı sahihtir. İmam halkın en faziletlisi olması gerekir. Nevâsıb ve Mutezile'ye göre ise daha az faziletlinin/mefdul'ün imametı de sahihtir. Bilmediği konuda halka sorar. ¹⁰⁷

İmam halkın en bilgini ve en cesuru olmalıdır. Nevâsıb'e göre ise korkak, zayıf ve şeriatın hepsini bilmeyen birinin de imam olması caizdir. İmam olmadığı halde imamet iddiasında bulunan kimse peygamber olmadığı halde peygamberlik iddiasında bulunan kimse gibidir. Mücebbireye göre imamet iddiasında bulunan kimse imam olmasa da kâfir olmaz. ¹⁰⁸

İmamlar'ın sayısı, Resulullah'tan sonra on ikidir. Mücebbire ve Mutezile'ye göre ise dördttür. Zeydilere göre ise Fatıma soyundan âlim, cesur ve zalime karşı hurûc/isyan eden kimse imamdır. İmam mağlup durumda ise takiyye ona vaciptir. Hâricîlerin çoğu, Mutezile, Zeydiyye ve Haşeviyye'ye göre ise takiyye caiz değildir. Dünyada gizli yahut aşikâr imamin olmadığı bir zaman dilimi yoktur. Nevâsıb'e göre ise imamsız da olunur. ¹⁰⁹

Âdil İmam'a karşı yapılan hurûc Peygamber'e yapılan hurûc gibidir. Kim imama karşı çıkarsa kâfir olur. Mücebbire'ye göre Hz. Ali'ye karşı savaşımlar mümindiler, onlara lanet edilmemelidir. Her kim Ehl-i Beyt'e yahut imamlardan birine zulüm edip ölmeden önce bundan tövbe etmezse küfür üzere ölmüştür. Nevâsıb'e göre ise hatta Yezid gibi Ehl-i Beyt'e zulmedenlerin cümlesi mümindi ve onlara kötü söz söylenmemelidir. ¹¹⁰

¹⁰⁶ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 208.

¹⁰⁷ Râzî, *a.e.*

¹⁰⁸ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 209.

¹⁰⁹ Râzî, *a.e.*

¹¹⁰ Râzî, *a.e.*

Dinle ilgili bütün konularda imamın bilgili olması gerekir. Bu konularda ona hata, yanlış, yanılma ve unutma caiz değildir. Nevasıb'a göre ise Peygamber'e de hata, yanılma ve unutma söz konusu olduğu gibi imamlar içinde bu mümkündür.¹¹¹

Hiz. Fâtıma, Hiz. Peygamber ve Hiz. Ali'den sonra yaratılmışların en üstünüdür. Pak ve masumdur.¹¹²

3.3.8. Ahiret

Cennet ve Cehennem yaratılmıştır. Mutezile'den bazılarına göre ise kıyamet günü Neşir'den¹¹³ önce yaratılacaktır.¹¹⁴ Cennet ve Cehennem fâni değildir. Dırar b. Amr'a göre ise yok olacak, kıyamet günü tekrar yaratılacaktır.¹¹⁵ Cennet nimetleri ve cehennem azabı sonsuzdur. Mutezile'den Ebu Huzeyl'e göre cennet nimetleri ve cehennem azabı devamlı değildir.¹¹⁶ Köpek, domuz, yılan ve akrebin cennette yeri yoktur. Bir gruba göre ise onlarda cennette olacaktır.¹¹⁷ Kıyamet günü Hiz. İsa insanları hesaba çekecektir.¹¹⁸

Peygamber ve İmamlar'ın şefaati kıyamet günü günahkârlar için söz konusudur. Mutezile'ye göre şefaet günahların affı için değil derecelerin yükselmesi içindir. Cezadan kurtulmak için değildir.¹¹⁹ Hâricîlere göre ise şefaet imkânsızdır ve hiç kimseye şefaet olunmayacaktır.¹²⁰

Kıyamet günü cennete ilk girecek kişi sancağı elinde taşıdığı için Hiz. Ali'dir. Sancak, Sultan'dan önce şehre girer. Hiz. Ali'den sonra sırasıyla Hiz. Peygamber ve diğer peygamberler girer. Hiz. Peygamber'in derecesi bütün peygamberlerden

¹¹¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 209.

¹¹² Râzî, *a.e.*

¹¹³ Hesap görüldükten sonra cennet veya cehenneme sevkedip dağıtmak anlamına gelir. Haşir yani kıyamet gününde diriltilecek olan mükelleflerin hesaba çekilmek üzere bir araya toplanmasından sonra gerçekleşecek merhaledir.

¹¹⁴ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 209.

¹¹⁵ Râzî, *a.e.*

¹¹⁶ Râzî, *a.e.*

¹¹⁷ Râzî, *a.e.*

¹¹⁸ Râzî, *a.e.*

¹¹⁹ Râzî, *a.e.*

¹²⁰ Bu cümle İkbal'in neşrinde yer almayıp Vâizî'nin neşrinde bulunmaktadır, s. 440.

üstündür. Hz. Peygamber'in Ehl-i Beyt'inin derecesi de onunla aynı dereceye sahiptir. Hz. Peygamber'den başka kimse bulunduğu makamda değildir. Ancak Hz. Peygamber'in istediği eşleri bu makama ulaşabilirler.¹²¹

Mücebbire'nin iddia ettiği gibi adil ve cömert kâfirlerin bulunduğu "Araf" denilen Cennet ile Cehennem arasında bir yer yoktur. İmamiyye'ye göre Araf, Sırat köprüsüne yakın Peygamber ve İmamlar'ın durduğu ve geçenleri simasından kâfir yahut Müslüman olarak tanıdığı bir yerdir. Allah Teâlâ'nın ayette: "...*A'râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır...*" (Araf, 7/46) buyurur. Nevâsib'e göre bu kişiler kâfir ve müşriklerden olan adil krallar ve cömert insanlardır. Râzî'ye göre bu muhaldir.¹²²

Kabir azabı, münker ve nekir suali haktır. Mutezile bunu inkâr eder. Ka'bî'ye göre İsrâfil'in sûr'a üflediği zaman sual olunur. Az bir kesim hariç herkes hesaba çekilecektir. Nitekim bazı hadislerde geçtiği gibi birtakım kimseler hesapsız sualsiz direk cennete girecektir. Şafîilerden bazı kimselere göre kafirler sualsiz direk cehenneme gönderilecektir. Kur'an'da geçen terazi, sırat, havz, şefa'at gibi kıyamette gerçekleşecek olan şeylerin hepsi haktır.¹²³

Kâfir, müşrik ve muhaliflerin çocukları cennette olup cennet ehline orada hizmet edeceklerdir. Mücebbire'ye göre kâfir ve müşriklerin çocukları anne babalarıyla birlikte cehenneme gidecektir.¹²⁴

İnsan, cin ve dev kıyamet günü ceza yahut mükâfat göreceklerdir. Ancak sadece melekler, peygamberler ve imamlar cennette nimete müstahak, dereceleri yüksek, azaptan da beri olacaklardır.¹²⁵

Murtazâ Râzî, İmamiyye'nin inanç esaslarına değindiği kısmı burada sonlandırır. Daha ayrıntılı bilgi almak isteyen okuyucusunu ise herhangi bir kaynak ismi vermeden genel olarak ifade ettiği Şîî ulemanın yazdığı eserlere yönlendirir.

¹²¹ Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm*, Neşr: İkbal, s. 210.

¹²² Râzî, a.e.

¹²³ Râzî, a.e.

¹²⁴ Râzî, a.e.

¹²⁵ Râzî, a.e.

3.4. İHTİLAFI BİR MESELE OLARAK FEDEK

Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km. mesafede yahudilerin yaşadığı bir yer olan Fedek, Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla alınmış ve yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edilmiştir.¹²⁶ Fedek, Hz. Fâtıma tarafından halife Hz. Ebû Bekir'den talep edilmiş ve onun bu talebi yerine getirmemesiyle bu hâdisi Ehl-i Sünnet ve Şîi fırkalar tarafından farklı yorumlanmıştır.¹²⁷

Murtazâ Râzî, Fedek arazisi meselesinde Şia tarafından genel kabul görmüş bir rivayete dayanarak Fedek'in Hz. Peygamber tarafından Hz. Fâtıma'ya hibe edildiği görüşünü savunmaktadır. Bu rivayete göre Allah teâla “*Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver...*” (İsra, 17/26) ayetini indirince Resulullah Hz. Fâtıma'yı çağırdı ve “Allah Teâlâ babanın bu gök kubbe altında Fedek'ten başka bir mülkü olmadığını biliyor ve [bunu sana vermemi] buyuruyor” diyerek Fedek'i Fâtıma'ya hayatındayken vermiştir. Râzî'ye göre Hz. Peygamber, Fedek arazilerini hibe ettikten sonra üç yıl kadar Hz. Fâtıma adına bu toprağın gelirlerini de yönetmiştir.¹²⁸

Râzî'ye göre Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir bu arazileri almıştır. Hz. Fâtıma bu arazilerin Hz. Peygamber hayatta iken kendisine verildiğini iddia ederek Hz. Ebû Bekir'den hakkını istemiş ve Hz. Ebû Bekir de ondan şahit talep etmiştir. Bunun üzerine Hz. Fâtıma, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ümmü Eymen¹²⁹ (ö. 24/645) ve Kanber'i¹³⁰ şahit getirmiştir. Hz. Ebû Bekir onların Hz. Fâtıma lehine yaptıkları şahitlikleri çeşitli nedenlerle kabul etmemiştir. Murtazâ Râzî,

¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hüseyin Algül, “Fedek”, **DİA**, c. 12, ss. 294-295.

¹²⁷ İsmail Altun, “Hz. Ebû Bekir ile Hz. Fâtıma Arasında Yaşanan Fedek Meselesine Sünnî ve Şîi Yaklaşımların Analizi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, 2012, S. 27, ss. 1-27.

¹²⁸ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbal, s. 212; Neşr: Vâizî, s. 443

¹²⁹ Ümmü Eymen Bereke bint Sa'lebe b. Amr el-Habeşîyye, Hz. Peygamber'in dadısı, sahâbî.

¹³⁰ Hz. Ali'nin azadlı kölesi olarak bilinen Kanber'in nesebi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Vâizî bazı kaynaklara dayanarak Kanber'in Emevî Valisi Haccac b. Yusuf es-Sekafî (ö. 95/714) tarafından öldürüldüğünü bildirmektedir.

bu rivayeti esas alarak Hz. Ebû Bekir'in şahitleri kabul etmemesinin yanlış bir karar olduğunu izah etmeye çalışmıştır.¹³¹

Murtazâ Râzî'ye göre Hz. Ebû Bekir'in "Biz miras bırakmayız. Bizim bıraktıklarımız sadakadır."¹³² hadisi ayetlerle çelişmektedir.¹³³ Murtazâ Râzî, Hz. Peygamber'in "Benden rivayet edilen hadis, Kur'an'a, sahih hadise ve icmaya muhalifse onu kabul etmeyin" dediğini, Kur'an ayetleriyle çelişen bu hadisin de dolayısıyla mevzu olduğunu iddia etmektedir. Murtazâ Râzî'ye göre "Biz, miras bırakmayız." hadisi doğru kabul edilse bile âhâd hadistir ve âhâd haberle ayet neshedilemez.¹³⁴ Genel olarak Murtazâ Râzî aktardığı rivayetlere dayanarak Hz. Ebû Bekir'in Fedek'i Hz. Fâtıma'ya vermemek için çaba sarfettiğini iddia eder.¹³⁵

¹³¹ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, ss. 212-225; Neşr: Vâizî, ss. 443-464

¹³² Buhârî, "**Meğâzî**", 14; Müslim, "**Cihâd**", 51 (1758); Ebû Dâvûd, "**Harâc**", 19 (2976, 2977). Râzî bu hadisin Buhârî ve Müslim'de yer aldığını zikreder. (Neşr: İkbâl, s. 241; Neşr: Vâizî, s. 448)

¹³³ Eserde peygamberlerin de mirası olduğuna delil getirilen bu ayetlerden bazıları şöyle: "Süleyman, Dâvûd'a varis oldu..." (Neml, 27/16); "...bana ve Yakub hanedanına varis olacak bir çocuk bağışla ve onu hoşnutluğuna ulaştırmış bir kimse kıl!" (Meryem, 19/6); "Allah size, çocuklarınız (ın alacağı miras) hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder..." (Nisâ, 4/11); "Miras taksiminde (kendilerine pay düşmeyen) akrabalar, yetimler ve fakirler hazır bulunurlarsa, onlara da maldan bir şeyler verin ve onlara (gönüllerini alacak) güzel sözler söyleyin." (Nisâ, 5/7)

¹³⁴ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 216; Neşr: Vâizî, s. 451

¹³⁵ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**, Neşr: İkbâl, s. 214; Neşr: Vâizî, s. 448

SONUÇ

Cemâleddin Muhammed b. Hüseyin b. Hasan-ı Râzî Âbî hicrî yedinci yüzyıl başlarında yaşamış İranlı Şii/İmâmiyye mezhebine mensup bir âlimdir. Murtazâ Râzî olarak meşhur olmuştur. Murtazâ Râzî'nin hayatıyla ilgili kaynaklarda bilgi yoktur. Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm** adlı kitabını 630/1232 yılında Şiraz'da Farsça olarak yazmış, kitap 658/1260 yılında Esterabad'da Arapçaya tercüme edilmiştir. Murtazâ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm** ile birlikte **Nüzhetü'l-Kirâm** ve **Kifayetü'l-Enam** adlı diğer iki eserinde de kendi ismini beyan etmemiştir. Bu durum İslam mezheplerini ele aldığı **Tabsiratü'l-Avâm**'ın müellifinin kimliği hususunda tereddütlere neden olmuştur. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın günümüze ulaşan Arapça tercümesinin tespit edilmesiyle belirsizlik durumu sona ermiştir. Arapça tercümeyi yapan el-Batîfî, müellifin adını, kitabın yazıldığı zamanı ve mekânı kaydetmiştir.

Şiraz'da kitabın yazıldığı dönemde halkın büyük çoğunluğunun fıkhıdaki mezhebi Şâfiîlikti. Bununla birlikte Şiraz'da azınlık olarak Hanefîler ve Şîîler bulunmaktaydı. Şia ancak 909/1503'de Safevîler'in şehri ele geçirmesiyle burada yayılma sağlayabildi. Bu yüzden **Tabsiratü'l-Avâm**'daki anlatım Şii azınlığın hâkim Sünnî kitleye karşı mezhebini savunma psikolojisinde olduğunu hissettirmektedir. Murtazâ Râzî, **Tabsiratü'l-Avâm**'ı yazma sebebini etrafındaki insanların talebi, halkın kendi mezhebi ve diğer mezhepler hakkında bilgi sahibi olmasını istemesi olarak kaydeder.

Tabsiratü'l-Avâm'ı, Abbas İkbal Aştîyânî tahkik ve neşretmiştir. Yeni bir tahkik ve neşri Cafer Vâizî tarafından yapılmıştır. **Tabsiratü'l-Avâm**'ın mevcut iki neşri arasında bilgiyi değiştiren, tersine çeviren bazı farklılıklar olduğu görülmüştür. Bu sebeple farklı neşirlerin mukayeseli okunmasında fayda vardır.

Tabsiratü'l-Avâm bir mukaddime ve 26 baktan oluşmaktadır. Kitabı üç bölüme ayırabiliriz. Birden üçüncü baba kadar İslam öncesi dinler ve felsefe grupları ele alınır. Dördüncü baktan on sekizinci baba kadar Şia dışında kalan İslam mezhepleri konu edilir. On dokuzuncu bölümden kitabın sonuna kadar ise Şîî fırkalar ve İmamiye Şiası'nın görüşleri anlatılır.

Tabsiratü'l-Avâm kendi döneminde halkı mezhepler hakkında bilgilendirmek için yazılmış olsa da eserin işlediği konular ağırlıklı olarak kelâm içeriklidir. Bu durum

halkın meseleleri anlamasında problem teşkil etmiş ve tekrar gelen taleple daha anlaşılır bir başka eser olan **Nüzhetü'l-Kirâm**'ı kaleme almıştır. Burada daha çok Hz. Peygamber'in ve İmamlar'ın hayatı ve faziletlerini ele almıştır.

Tabsiratü'l-Avâm'da fırka merkezli bir anlatım hâkimdir. Yirmi altı bölümden oluşan eserde müellif fırkalarda önde gelen kimselerin isimlerini ve görüşlerini aktararak onların iddialarını çürütmeye çalışmıştır. Müellifin amacının kendi mezhebi olan İmamiyye'yi kurtulaş eren fırka olarak tespit etmek olduğu çok bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Müellif yirmiden yirmi üçüncü baba kadar olan üç bölümde sadece kendi mezhebi hakkındaki bilgilere yer vermiştir. Murtazâ Râzî ilk dönem Şîî âlimler içerisinde İmamiyye'nin temsilcileri sayılanları ayrı tutup savunmuştur. Şîî ama İmamiyye dışında kalan diğer fırkaların âlimleri hakkında muhalif kaynakların verdiği bilgileri kullanmakta bir beis görmemiştir. Bu anlamda İmamiyye dışındaki birçok Şîî grup hakkındaki iddiaları onların kendi eserlerinden değil de Ehl-i Sünnet kaynaklarından alıntılanmıştır. Bununla birlikte İmamiyye tarihinde yer edinmiş isimlerin Sünni kaynaklarda bu "sapkın" fırkalarla irtibatlandırılmasını kabul etmemiş, bu isimleri savunmuştur.

Tabsiratü'l-Avâm'da zikredilen fırkalar diğer klasik eserlerde de olan fırkalardır. Ancak diğer klasik kaynaklarda pek fazla gözükmeyen Sufiler'e **Tabsiratü'l-Avâm**'da ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Yazarın eleştirilerine hedef olan bu grup kitabın onaltıncı bölümünde anlatılır. Burada Sufiler altı fırkaya ayrılmıştır. Bu altı fırkanın ilki olarak Hallac-ı Mansur'u zikreden müellif ona sihirbaz demektedir. Müellif hemen ardından gelen onyedinci bölümü ise sûfî büyüklerinin sözlerini nakleden Kuşeyrî ve er-Risale'sine tahsis etmiştir.

Tabsiratü'l-Avâm, Şîî imamiyye mezhebine mensup birisi tarafından Farsça olarak yazılmış olması bakımından önemlidir. Yapılan tespitlere göre İmamiyye bakış açısıyla yazılmış ilk Farsça mezhepler tarihi kitabı olma özelliği taşımaktadır.

Tabsiratü'l-Avâm'da müellif her ne kadar 73 fırka hadisini merkeze alsada da fırkaların tasnifinde bu sayıya ulaşma gayesi gütmemiş ve fırkaları belli bir sistematik içinde ele almamıştır. Kendisi de ele aldığı fırkaların sayısının 73'ten fazla çıkabileceğini ifade etmiştir. Bablara ayırdığı ana fırkaları, farklı görüşler söz konusu

olduğunda alt kollar şeklinde vermektedir. Fırkaların isimlendirmesinde ise kendinden önce bu alanda yazılan eserlerin verdiklerini nakletmiştir. Ele aldığı mezheplerin mensuplarının bulunduğu coğrafyalar hakkında bilgiler vermiştir.

Müellife göre aslında tüm İslâm fırkaları Ehl-i Sünnet ve Şîâ olmak üzere iki ana gruptan oluşmaktadır. Bu iki ana grubun isimlendirmesi konusuyla özel ilgilenir. Mezheplerin mensupları tarafından kullanılan isim ve muhalifleri tarafından verilen isimlerden söz eder. Bu anlamda Ehl-i Sünnet için muhaliflerinin Nevâsib, Şîa için muhaliflerinin Revâfız dediğini ifade eder.

Murtazâ Râzî kendi döneminde yaşayan Şîî fırkaların “İmâmiler, Zeydîler, İsmâîlîler ve Nusayrîler” olmak üzere dört adet olduğunu ve diğerlerinin tarih sahnesinden silindiğini söyler. Sebeiiye fırkasına kendi döneminde Nusayriye denildiğini ifade etmektedir.

Tabsiratü'l-Avâm'da fırkaların görüşleri özetlenerek ve hususen eleştiriye uygun kısımları alınarak okuyucuya sunulmaktadır. Bu anlamda mezhepleri tanıtan bir kitaptan ziyade bir reddiye eseri olarak değerlendirilebilir. Râzî kendi mezhebi İmâmiyye-İsnâaşeriyye'yi hak mezhep, fırka-i nâciye olarak sunup savunmaktadır. Kitabın son altı bölümünü İmâmiyye'nin görüşlerine ve savunulmasına ayırmıştır.

Murtazâ Râzî'nin **Tabsiratü'l-Avâm**'ı o dönem Şiraz şehrinde Şîî azınlığa bilgi vermek, yoğun Sünnî nüfusa karşı kendilerini savunma gayesiyle yazılmış bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden mezhepler tarihi araştırmacıları ve bu eserden yararlanacak olanların bu noktayı dikkate alarak esere yaklaşımları gerekir. Müellifin objektif olmayan yaklaşımlarından, verdiği yetersiz ve yanlış bilgilerden kaynaklanacak sorunlara karşı dikkatli olmaları, ilgili konuyu farklı kaynaklardan da araştırmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ak, Ahmet: “Ebu’l-Müîn en-Nesefî’ye göre İman-Amel İlişkisi”, **Dinî Araştırmalar**, c. 8, S. 24, ss. 245-252.
- Algül, Hüseyin: “Fedek”, **DİA**, c. 12, ss. 294-295.
- Altun, İsmail: “Hz. Ebû Bekir ile Hz. Fâtıma Arasında Yaşanan Fedek Meselesine Sünnî ve Şîî Yaklaşımların Analizi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, 2012, S. 27, ss. 1-27.
- Arıkan, Adem: “İsnâaşeriyye’nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları”, **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, Ed.: Halil İbrahim Bulut, İstanbul, Ensar, 2018, (s. 193-319).
- “Abbasî Halifesi Nasır Lidinillâh’ın Şîî Siyaseti”, **İlahiyat Akademi**, S: 5, 2017.
- Avcu, Ali: **Horasan-Maveraünnehir’de İsmailîlik**, Ankara, Asitan, 2014, s. 38.
- Karmatîler’in Doğuşu ve Gelişim Süreci**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- Ayyıldız, Erol: “Ebû’l-Atâhiye”, **DİA**, c. 10, ss. 107-108.
- Azamat, Nihat: “Nâsır-ı Hüsrev”, **DİA**, c. 32, ss. 395-397.
- Bağdadi, Abdülkadir: **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev: Ethem Ruhi Fırlı, 7. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, Mart 2014.
- Bausani, Alessandro: “Selçuklu Döneminde Din”, çev: Ali Ertuğrul, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: XI, sayı: 2, 2007.

- el-Batîti, Hüseyin b. Ali: **Ahvâlu Mulûki't-Tatâr el-Mogol: Risâletun fî ahvâli el-Mogol mine'l-bidâyeti ilâ sükûti Bağdâd**, tahkik: Resul Caferiyan, Kum, Neşr-i Muerrih, 1395/2015.
- Bilge, Mustafa L.: “Ziyâdiler”, **DİA**, c. 44, ss. 489-490.
- Bozan, Metin: “Şii Literatürde Hz. Ali”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, cilt: III, sayı: 5, 2011.
- Bozkurt, Nahide: “Me'mûn”, **DİA**, c. 29, ss. 101-104.
- Bulut, Halil İbrahim: “İlk Şii Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler”, **İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, S. 17, ss. 69-99.
- Caferiyân, Resul: “Kenkaşi der ceryani tefekkürü şii der iran nime evveli karn-i heftom (Âsâr u efkâr-ı Muhammed bin Hüseyin bin Hasan Râzî Âbî)”, **Şie Pejuhi Dergisi**, Tahran, S. 2, ss. 5-37, Bahar h. ş. 1394/2016.
- Tarih-i Teşeyyü' der İran: Ez Âğâz tâ Pâyân-ı Karn-ı Nohom-u Hicrî**, Tahran, İlm, h. ş. 1395/2015, c.1-2,
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik: **Tarih-i Cihan Güşa**, çev: Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Çelebi, İlyas: “İvaz”, **DİA**, c. 23, ss. 488-490.
- “Hüsün ve Kubuh”, **DİA**, c: 19, s. 59-63.
- Dalkılıç, Mehmet: **İslam Mezheplerinde Ruh**, İstanbul, İz, 2004, s. 182.
- Erdebîlî, Mukaddes: **Hadîkatü's-Şîa**, Neşr: Sadık Hasanzade, Ali Ekber Zemani Nejad, Kum, Ensariyân, h. ş. 1378 / h. 1420.
- Emiroğlu, İbrahim: “Sûfestâiyye”, **DİA**, c. 37, ss. 468-469.

- Eren, Muhammed Emin: “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar”, **İslami Araştırmalar**, c. 29, S. 2.
- Hadis Tarih Ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme**, Kuramer, İstanbul, 2017
- Eş’arî, Ebu’l-Hasan: **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri**, çev: Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Kabalcı, 2015.
- el-Lüma‘ fi’r-red alâ ehli’z-zeyğ ve ve’l-bida‘**, çev: Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil, İstanbul, İz, 2017, s. 65.
- Gazzâlî: **Mecmû’atü Resâ’ili’l-İmâm el-Gazzâlî** (er-Risâletü’l-Ledünniye) Kahire, Mektebetü’l Tefvikiyye, t. y.
- Gölcük, Şerafettin: “Bâkılânî”, **DİA**, c. 4, ss. 531-535.
- Gömbeyaz, Kadir: **İslam literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa, 2015.
- “Bir Fırak Müellifi Olarak Fahreddin er-Râzî”, **İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî**, ed.: Ömer Türker, Osman Demir, İstanbul, İSAM, 2013.
- Güç, Ahmet: “Sümeniyye”, **DİA**, c. 38, ss. 132-133.
- el-Haruni, Ebu Talib
Yahya b. Hüseyin b.
Harun: **Teyisîrü’l-metâlib**, Amman, Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, h. 1422/2002.

- Hasekanî, el-Hâkem: **Şevahidu't Tenzil**, tah: Şeyh Muhammed Bâkır el-Mahmudî, Tahran, Kültür ve İslami İrşad Bakanlığı, 1990, c. 2, s. 470.
- Hizmetli, Sabri: “Karmatîler”, **DİA**, c. 24, ss. 510-514.
- İbn Tâvus, Ali b. Musa: **Fercü'l Mahmum fi Tarih-i Ulemâ-i en-Nucûm**, Kum, Menşurât Râzî, h. ş. 1363/1984, s. 107.
- İbnü'l Esir: **el-Kâmil fi't-Târih**, ed: C. J. Tornberg, Beyrut, Dâru Sâdır, 1966.
- İrec, Efşâr: “Kitâbî ez müellifi Tabsirat'ül Avâm”, **Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyat u Ulûm-i İnsânîy-i Dânişgâh-i Tahran**, y. 7, S. 2, h. ş. 1338/1959 s. 43-54.
- Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Belhî: **Kitâbu'l Makâlât**, tahkik: Hüseyin Hansu vd., İstanbul, Kuramer, 2018, s. 385.
- Kalaycı, Mehmet: **Tarihsel süreçte Eşarilik ve Maturidilik İlişkisi**, Ankara, 2013.
- Kaplan, Doğan: “Farsça Yazılmış İlk Makalat Eseri: Beyânu'l-Edyân der Şerh-i Edyân ve Mezâhib-i Câhilî ve İslâmî”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, cilt: VI, sayı: 1, 2013.
- Kohlberg, Etan: “İmâmiyye Şiası Geleneğinde “Râfizi” Terimi”, çev: Halil İbrahim Bulut, **Kelâm Araştırmaları Dergisi**, 2004, c. II, S. 2, ss. 117-124.
- Korkmaz, Sıddık: **Tarihin Tahrifi: İbn Sebe Meselesi**, Ankara, Araştırma, 2005.
- Kutlu, Sönmez: “Va'd ve Va'id”, **DİA**, c. 42, ss. 414-415.
- Kutluay, İbrahim: “İmâmiyye Şiası'na Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi / Şeyhü't-Tâife et-Tûsî Özelinde”, **Marife**, c. 14, S. 2, s. 63-84.

- Kutluer, İlhan: “İbnü’r-Râvendî”, **DİA**, c.21, ss. 179-184.
- Mâtürîdî: **Kitabü’t-Tevhid Tercümesi**, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul, İSAM, 2002.
- el-Meclisî, Muhamed Bâkır: **Bihârul’l-Envâr**, Kum, İntişarat-ı Norohi, h. ş. 1388 / 2009
- Merçil, Erdoğan: “Salgurlular”, **DİA**, c. 3, ss. 29-30.
- Fars Atabegleri Salgurlular**, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Murtaza'l-Askerî: **Abdullah B. Sabâ Masalı** (Bir Yalancının Düzmeleri), çev: Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul, 1974.
- Müstevfî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr: **Nüzhetü'l-Kulûb**, Neşr: Muhammed Debir Siyâkî, Kazvin, Hadis-i İmruz, h. ş. 1381/2002.
- en-Nevbahtî: **Fırak'ş Şia**, çev: Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara, Ankara Okulu, 2004.
- Öz, Mustafa: “Ahmed b. Hâbıt”, **DİA**, c. 2, ss. 70-71.
- “Meymun el-Kaddâh”, **DİA**, c. 29, s. 505.
- “Nâsıbe”, **DİA**, c. 32, ss. 393-394.
- “Ta'lîmiyye”, **DİA**, c. 39, ss. 548-549.
- “Takıyye”, **DİA**, c. 39, ss. 453-454.
- “Sekaleyn”, **DİA**, c: 36, s. 325-326.
- Başlangıçtan Günümüze Şîlik ve Kolları**, İstanbul, Ensar, 2011.
- Özen, Şükrü: “İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas”, **DİA**, c. 20, ss. 363-366.

- Pakteçî, Ahmet: “Ebu Basîr”, **Dâiratü'l Meârif-i Bozorg-i İslâmî**, Merkez-i Dâiratü'l Meârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran, c. 5, ss. 213-216.
- Pürcevâdî, Nasrullah: “On İki İmam Şiiliginde Tasavvufa Muhalefet”, çev. Abdullah Kartal, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 11-1, 2002
- Râzî, Seyyid Murteza b. Dâî Hasan: **Tabsiratü'l-Avâm fî Marifet-i Makâlât-il Enâm**, neşr: Abbas İkbâl Aştîyanî, 2. Baskı, Tahran, Esatir, y.t: 1383 hicrî şemsî (m. 2004).
- er-Râzî, Cemalüddin Muhammed b. el-Huseyn b. Hasan el-Âbî: **(Muarrabu) Tabsiratu'l-Avâm fî Ma'rifeti'l-Makâlâti'l-Enâm**, Farsça'dan Arapça'ya çeviren el-Hüseyn b. Ali el-Batîfî, Tahran, Kitabhane u Merkezi Esnâd-ı Meclis Şurây-ı İslâmî, no: 17926
- er-Râzî, Cemaleddin Murteza Mulakkab be Alemülhüdâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Hasan: **Tabsiratü'l-Avâm fî Marifet-i Makâlât-il Enâm**, neşr: Cafer Vâizî, 1. Baskı, Tahran, Sohen, y.t: 1396 hicrî şemsî (2017).
- Râzî, Muhammed b. Hüseyin: **Nüzhetü'l Kirâm ve Bostanü'l Avâm**, neşr: Muhammed Şîrvânî, Tahran, Kitabhâne-i Merkezî Dânişgâhi Tahran, h.ş. 1362/1984, c.1-2.
- Râzî, Muhammed b. Hüseyin b. Hasan: **Kifayetü'l Enâm**, Neşr: Resul Caferiyan, Tahran, İlm, h. ş.1394/2015.
- er-Râzî, Fahreddin: **İ'tikâdâtü Fırâki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, Neşr: Muhammed el-Mutasim Billâhi el-Bağdâdî, Beyrut, Dâr'ul Kitâbul Arabî, 1986.
- Semerkandî, Hakîm: **Tercüme-i es-Sevâdü'l-A'zam**, çev: Abdulhay Habîbî, yay. haz: Dr. Ahmed Tâhirî Irâkî, Tahran, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, h. ş. 1392 (m. 2014) s. VIII.

- es-Subûtî, Fevvâz b. Abdillâh: **er-Red Alâ el-İsmâîliyye el-Karâmita ve Şerhu Mezâhibim....**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Medine, el-Câmiatü'l İslâmiyye, 1436/2015.
- Sümer, Faruk: “Müeyyed Ay-Aba”, **DİA**, c. 31, ss. 479-480.
- Sürmeli, Zeynep Alimoğlu: “İbn Dâ'î Er-Râzî'nin Tebsiratu'l-'Avâm Fî Ma'rifeti Mekâlâtî'l-Enâm Adlı Eserinde İslâm Mezheplerinin Tasnifi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı: 35, 2017.
- Şehristânî, Muhammed: **el-Milel ve'n-Nihal**, çev: Mustafa Öz, İstanbul, Litera, 2011.
- Şirâzî, Mu'înidin Ebû'l-Kasım el-Cüneyd b. Mahmud b. Muhammed b. Ömer: **Şeddü'l-İzâr fî Haddî'l-Evzâr an Züvvâri'l-Mezâr**, neşr. Muhammed Kazvini ve Abbas İkbâl (Tahran: İntişarat-ı Novid, 1368/1949)
- et-Tûsî, Şeyh: **el-Akâidü'l-Caferiyye**, (Cafer es-Subhânî'nin Buhûs fî'l-Milel ve'n-Nihal'i içerisinde) Kum: Müessesetü'l-İmam Sadık, 1992/1413-1995/1416.
- Tümer, Günay: “Brahmanizm”, **DİA**, c. 6, ss. 329-333.
- Türker, Ömer: “Mukatıl b. Süleyman”, **DİA**, c. 31, ss. 134-136.
- Uludağ, Süleyman: “Âl-i Abâ”, **DİA**, c. 2, s. 306-307.
- Ümit, Mehmet: “Hazar Zeydileri ve Mutezililer”, **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 4, S. 1, (Zeydiyye sayısı), 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Ebû Ali Cübbâî”, **DİA**, c. 8, ss. 99-102.
- “Esam, Ebû Bekir”, **DİA**, c. 11, ss. 353-355.
- “İbn Fûrek”, **DİA**, c. 19, ss. 495-498.
- Yeşilyurt, Temel: “Rü'yetullah”, **DİA**, c. 35, ss. 311-314.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Bâbek”, **DİA**, c. 4, ss. 376-377.

- Yurdagür, Metin: “Ebû Abdullah Halîmî”, **DİA**, c. 14, ss. 340-341.
- Yücel, Fatih: “Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi”, **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 4, S. 1, (Zeydiyye sayısı), 2011.
- Yüksel, Emrullah: **Mâtürîdîler ile Eş’arîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları**, İstanbul, Düşün Yay., 2012.
- Zencanî, Ayetullah el-Uzma Şubeyri: **Cor’ey-i ez Derya** (Mecmue-i Makalât), Tahran, Müessey-i Kitab Şinasiy-i Şie, h. ş. 1389/2011.
- Zerkûb-i Şirâzî, Ebû’l-Abbas Muîni’d-Din Ahmed: **Şirazname**, Neşr: İsmail Vaiz Cevâdi, Tahran, İntişarât-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, h.ş. 1350/1971.